

Trekkers, Tukkers en Trends

Trendverkenning voor het Twentse buitengebied en de rol voor gemeenten

J.M. Baart
S. Bol
B. van den Dries
K. van Groningen
M.N. Klaver
S.M. Thus
C. Vet

Oktober 2011

Trekkers, Tukkers en Trends

Trendverkenning voor het Twentse buitengebied en de rol voor gemeenten

In opdracht van BGO Zuidwest-Twente en BGO Noordoost-Twente

In het kader van het vak Academic Consultancy Training (YMC-60809) (Team 870)

Coach: Joost Jongerden

Expert: Herman Agricola

Begeleiders: Jan ten Tije en Marcel Nolten

Baart, J.M., Bol, S., Dries, B. van den, Groningen, K. van, Klaver, M.N., Thus, S.M. en Vet, C., Trekkers, Tukkers en Trends: Trendverkenning voor het Twentse buitengebied en de rol voor gemeenten, Wageningen, 2011.

Foto omslag: Sifra Bol

Copyright © 2011 Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze publicatie mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt worden, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteurs.

Dit rapport is gemaakt door studenten van Wageningen Universiteit als onderdeel van hun MSc-opleiding. Het is géén officiële publicatie van Wageningen Universiteit of Wageningen UR. Wageningen Universiteit neemt middels dit rapport geen formele positie in, noch representeert het haar visie of mening in deze.

Uittreksel

In de komende paar jaren komen er veel veranderingen op het buitengebied van Twente af. Vooral het nieuwe Gemeenschappelijke Landbouwbeleid (GLB) zal van invloed zijn op de regio. Dit rapport beantwoordt de vragen welke trends er op de regio afkomen, en hoe de Twentse gemeenten kunnen inspelen op de veranderingen. Er zijn drie literatuuranalyses uitgevoerd: over de belanghebbenden, het gebied, en de trends. Hiernaast zijn interviews gehouden met verschillende betrokkenen over de effecten van het GLB en de gewenste anticipatie hierop door gemeenten en andere partijen. Enkele conclusies zijn dat er verschillende voordelen behaald kunnen worden bij samenwerking tussen de Twentse gemeenten, dat er goede gemeentelijke visies moeten komen voor het buitengebied en dat agrariërs ruimte moeten krijgen voor verbreding en vergroting om hun bedrijven in stand te houden, maar dat zij vooral zelf ondernemerschap moeten tonen.

Voorwoord

Gedurende twee maanden hebben wij, zeven Master-studenten van Wageningen Universiteit, ons vastgebeten in dit project over trendverkenning in het buitengebied van Twente, met een specifieke focus op de landbouw. Dit was een zeer intensieve periode, waarin wij veel geleerd hebben over het onderwerp, over het uitvoeren van een project voor een externe opdrachtgever, over samenwerking en over onszelf.

Wij hebben dit project gedaan in het kader van het vak '*Academic Consultancy Training*' (ACT). Voor dit vak voeren groepen studenten van verschillende studieachtergronden samen op wetenschappelijk niveau een project uit voor een externe opdrachtgever. Wij hebben achtergronden in dierwetenschappen, bos- en natuurbeheer, internationale ontwikkelingsstudies en economie. Het vak ACT bestaat uit drie deeltijdweken en vier voltijdweken. Naast het werken aan het project wordt binnen het ACT-vak ook veel aandacht besteed aan communicatie, reflectie en persoonlijke ontwikkeling.

Tijdens het project is intensief samengewerkt binnen de groep en met vele externe personen. De samenwerking van studenten van verschillende studieachtergronden heeft in onze groep heel goed uitgepakt. De groepsleden vulden elkaar goed aan en benaderden onderwerpen van verschillende invalshoeken, waardoor expertises optimaal werden benut en er verscheidene creatieve momenten ontstonden. Er ontstond dan ook al snel een groepsgevoel. We kunnen met recht concluderen dat we middels deze goede samenwerking en sfeer in de groep tot dit uiteindelijke rapport zijn gekomen.

Veel externe personen hebben een positieve bijdrage geleverd aan de kwaliteit van ons rapport. Met hun input is het rapport stap voor stap beter geworden. Daarom willen we graag iedereen bedanken die een bijdrage heeft geleverd aan de totstandkoming van het rapport. Specifiek willen wij onze opdrachtgevers bij name van Jan ten Tije en Marcel Nolten en onze begeleiders vanuit de Groene Kennispoort Meike Sauter en Dagmar Essing bedanken voor het in ons gestelde vertrouwen en hun professionele input. Ook onze begeleider Joost Jongerden zijn wij erg dankbaar, omdat hij de groep als geheel en ons als individuen met vragen en opmerkingen heeft gestimuleerd creatief bezig te blijven en als team te blijven werken. Verder willen wij de expert, Herman Agricola, die aan ons project verbonden was, bedanken omdat hij veel tijd heeft gestoken in de inhoud van ons literatuuronderzoek en ons goed heeft geholpen met de vele vragen welke wij voor hem hadden. Tot slot willen wij graag alle mensen bedanken die met veel enthousiasme hebben deelgenomen aan onze interviews en Peter Tamas, die ons met betrekking tot scenarioanalyse geholpen heeft.

Wij hopen dat middels dit rapport de gemeenten in Twente een beter zicht krijgen op de trends welke afkomen op het buitengebied en de landbouw in Twente, en de mogelijkheden voor gemeenten om hier op in te spelen.

Judith Baart
Sifra Bol
Bas van den Dries
Kim van Groningen
Martijn Klaver
Sander Thus
Christoph Vet

Samenvatting

De komende jaren komen er veel veranderingen op het buitengebied van Twente af. Gemeenten in de regio vragen zich af of, en zo ja hoe, ze met die veranderingen om moeten gaan. De hoofdvragen van dit project zijn afgebakend tot: Welke trends komen op de landbouw en het buitengebied van Twente af? En, ingezoomd op de (verwachte) veranderingen naar aanleiding van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB), wat zouden de gemeenten kunnen doen?

De projectgroep is gestart met literatuurstudies naar de aanwezige belanghebbenden, de kenmerken van het gebied Twente, en naar de trends welke op het Twentse buitengebied afkomen. Vervolgens zijn vijftien mensen vanuit verschillende relevante achtergronden geïnterviewd. Hierbij is onder andere ingegaan op wat zij voorzien aan gevolgen van veranderingen van het GLB in de landbouw, wat hun toekomstvisie is voor de landbouw en het buitengebied in Twente, en welke rol de Twentse gemeenten en andere partijen hier in (kunnen) spelen.

Op basis van de informatie uit het literatuuronderzoek en de interviews met betrokkenen, zijn verschillende bevindingen gedaan. Deze staan hieronder samengevat, opgedeeld in drie thema's: trends, visies van betrokkenen over anticipatie op deze trends door gemeenten, en aanbevelingen voor vervolgonderzoek.

Trends in de landbouw en het buitengebied in Twente

• Bevolkingskrimp in Nederland	• Stimulering ondernemerschap	• Toenemende vraag naar bio-brandstoffen
• Duurzame ontwikkeling	• Strenger milieu- en natuurbeleid	• Toenemende vraag naar biologische- en streekproducten
• Groeiende sector recreatie en toerisme	• Terugtrekkende overheid en meer burgerparticipatie	• Veranderend GLB
• Groeiende wereldbevolking	• Toename niet-agrarische bedrijvigheid in buitengebied	• Verbreding
• Klimaatverandering	• Toenemend aantal boomkwekerijen	• Verburgering
• Meer vrijkomende agrarische bebouwing	• Toenemende aandacht voor dierwelzijn	• Vergrijzing
• Schaalvergroting en intensivering		• Verpaarding
		• Verrommeling
		• Verstening
		• Vrije marktwerking

Visies over gewenste anticipatie op trends in het buitengebied in Twente

Op regionaal niveau:

- In een regionale samenwerking het vormen van visie op het gehele buitengebied
- Regionale samenwerking voor anticipatie op andere trends, bijvoorbeeld bevolkingskrimp, vergrijzing, toerisme en in opkomst van streekproducten

Op gemeentelijk niveau:

- Visievorming op de invulling van het buitengebied
 - Anticiperen op veranderingen in de landbouw
 - Anticiperen op trends als verbreding en schaalvergroting
 - Anticiperen op vrijkomende agrarische bebouwing (VAB)
- Agrariërs ruimte bieden voor vergroting en verbreding, door middel van vlote vergunningverlening
- Vergoeding voor lange termijn garanderen voor groene en blauwe diensten
- Mogelijk platform oprichten voor communicatie met andere gemeenten

Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

Onderzoek roept meer vragen op dan dat zij kan beantwoorden. Voor verdere ontwikkeling van dit project worden diverse suggesties gedaan voor onderzoeksvragen, welke door toekomstige projectgroepen zouden kunnen worden onderzocht.

- Welke partijen moeten er allemaal om tafel zitten om een optimale visie voor het gebied te kunnen vormen? Hoe moet dit proces vormgegeven worden?
- Is de Twentse agrariër echt minder ondernemend dan andere Nederlandse agrariërs? Zo ja, hoe komt dit, en kan en moet er iets aan gedaan worden?
- In welke mate beïnvloeden de verschillende belanghebbenden de landbouw en het buitengebied in Twente, en hoe worden ze zelf beïnvloed?
- Wat zijn de precieze effecten van verpaarding, vergrijzing, verzilvering, toerisme, maatschappelijke discussies en technologische ontwikkelingen op de Twentse landbouw en het buitengebied? (In welke mate) kan hier op worden ingespeeld door de verschillende betrokkenen?
- Op welke manier kan Twente als regio lobbyen voor geld voor hun 'natuurlijke handicaps' of 'landschappelijk schoon'?
- Wat zijn de mogelijkheden voor het opzetten van een streekproduct? Welke partijen moeten hiervoor samenwerken?
- Kan er worden gereguleerd in verbreding, of moet de marktwerking dit doen? Is regulering wenselijk volgens betrokken belanghebbenden?

Inhoudsopgave

Uittreksel	2
Voorwoord	3
Samenvatting.....	4
Inhoudsopgave	6
1 Inleiding	8
2 Methodiek	10
3 Belanghebbendenanalyse	12
3.1 Europa en de Nederlandse overheid.....	12
3.2 Provincie Overijssel	12
3.3 Waterschap	13
3.4 Gemeente	14
3.5 Agrariërs (en LTO).....	14
3.6 Niet-agrarische bedrijven	15
3.7 Natuur- en milieuorganisaties.....	15
3.8 Burgers in het buitengebied	16
3.9 Recreatie en Toerisme.....	16
3.10 Paardenhouderij.....	17
4 Het huidige buitengebied van Twente	18
4.1 Inleiding	18
4.2 Geografie	18
4.3 Landschapstypen in Twente	19
4.4 Infrastructuur	24
4.5 Waterwingebieden.....	25
4.6 Landschapskenmerken per gemeente	25
4.7 Reconstructiegebieden.....	30
4.8 Kwetsbare gebieden.....	31
4.9 Agrarische structuur.....	33
4.10 Verbreding.....	37
4.11 Toerisme	38
5 Trends in de landbouw en het buitengebied	40
5.1 Inleiding	40

5.2	Trends in het beleid.....	40
5.3	Wereldwijde trends.....	47
5.4	Overige trends.....	50
5.5	Interactie van trends en factoren.....	55
6	Verwachte veranderingen in het buitengebied (Interviews)	56
6.1	Inleiding	56
6.2	Visies van geïnterviewden.....	56
6.3	De praktijk en de theorie.....	63
6.4	Conclusie	65
7	Visies over gewenste anticipatie op trends in het Twentse buitengebied	67
7.1	Inleiding	67
7.2	Schaalvergroting en vrijkomende agrarische bebouwing	67
7.3	Verbreding.....	68
7.4	Landschap en natuur	69
7.5	Ondernemerschap.....	71
8	Gemeenten in de schijnwerpers	73
8.1	Inleiding	73
8.2	Regionale samenwerking	73
8.3	Gemeentelijke visie	75
8.4	Verdere aanbevelingen	77
9	Conclusie en aanbevelingen.....	78
9.1	Conclusies.....	78
9.2	Aanbevelingen voor vervolgonderzoek.....	79
	Referenties	80
Bijlage 1	Interview protocol.....	85
Bijlage 2	Interactie van trends en factoren.....	88

1 Inleiding

Binnen enkele jaren zal het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid van de Europese Unie ingrijpend veranderen. Ook zijn er veel technologische en maatschappelijke ontwikkelingen met betrekking tot de landbouw in opkomst. Dit betekent dat er ook in Twente, een regio met veel landbouw, veel zal veranderen. Voor bestuurders in de regio kan het lastig zijn om in te spelen op veranderingen waarvan vooralsnog niet bekend is welke kant deze opgaan. Vanuit Bestuurlijk gebiedsoverleg (BGO) Zuidwest-Twente en BGO-Noordoost Twente is daarom de vraag gekomen: welke trends komen er op het buitengebied van Twente af, en (hoe) kan de gemeente hier op inspelen? Zeven masterstudenten van Wageningen Universiteit hebben zich gedurende twee maanden in deze vraag verdiept.

Uiteindelijk is de vraag afgebakend tot twee (deel)vragen. Als eerste: welke trends komen op de landbouw en het buitengebied in Twente af? Als tweede: ingezoomd op de (verwachte) veranderingen naar aanleiding van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB), wat zouden de gemeenten kunnen doen?

Om deze vragen te beantwoorden, heeft de projectgroep literatuuronderzoek gedaan en interviews gehouden met vijftien mensen die elk op verschillende manieren betrokken zijn bij de Twentse landbouw. Voor dit rapport is gebruik gemaakt van de meest recente beschikbare informatie betreffende het beschreven onderwerp. Informatie welke gedurende het project beschikbaar kwam is waar mogelijk qua hoofdlijnen meegenomen in dit rapport.

Het eerste deel van de literatuuranalyse welke in dit rapport is uitgewerkt, is de belanghebbendenanalyse. Hierbij is gekeken naar de verschillende actoren welke betrokken zijn bij de Twentse landbouw en het buitengebied. In het tweede deel van de literatuuranalyse staat het gebied centraal. Om iets te kunnen zeggen over de trends in het buitengebied van Twente, is het belangrijk om een goed beeld te hebben van het gebied. Verschillende Twentse landschapstypen zijn middels beschrijvingen, kaarten en foto's verduidelijkt. De landschapskenmerken zijn per gemeente uitgewerkt. Ook wordt in deze analyse een overzicht gegeven van de agrarische structuur in Twente. Ten derde is een overzicht gegeven van trends in de landbouw en het buitengebied van Twente, zoals deze in de literatuur zijn beschreven. Hierbij worden trends vanuit de verschillende beleidsniveaus beschreven, evenals wereldwijde trends en overige belangrijke trends.

De drie literatuuronderzoeken vormen de het eerste deel van het rapport, en worden beschreven in hoofdstukken 3, 4 en 5. De informatie uit het literatuuronderzoek vervolgens heeft de projectgroep vijftien belanghebbenden geïnterviewd. Aan de geïnterviewden zijn vragen gesteld over de trends in de landbouw en het buitengebied, met name over de verwachte ontwikkelingen binnen het GLB, en welke gevolgen zij verwachten naar aanleiding van deze ontwikkelingen. Ook is met de belanghebbenden gesproken over hoe zij wensten dat op de veranderingen wordt ingespeeld door verschillende partijen, met de nadruk op de Twentse gemeenten. In hoofdstuk 6 worden de verwachte ontwikkelingen besproken en in hoofdstuk 7 de gewenste reacties. In hoofdstuk 8 wordt specifiek ingegaan op gewenste reacties van de gemeenten.

De literatuuranalyses samen met de interviews vormen een integraal geheel waarbij literatuur en praktijk samenkomen. Aan de hand van deze informatie kan een beter beeld gevormd worden van de ontwikkelingen in de landbouw en het buitengebied in Twente, en de gewenste anticipatie hierop

van gemeenten en andere partijen. In het laatste hoofdstuk wordt dit samengevat, en worden concrete aanbevelingen gedaan voor de Twentse gemeenten en voor vervolgprojecten.

De uitkomsten van dit onderzoek zijn naast eerder genoemde beperkingen onderhevig aan nog een aantal beperkingen. Allereerst is het tijdsbestek als een beperkende factor ervaren door de projectgroep. In drie deeltijd- en vier voltijdweken is het projectvoorstel geschreven en uitgevoerd. Hierover is een eindrapport geschreven en een presentatie gegeven. In deze korte tijd was het niet mogelijk zeer diepgaand in te gaan op de verschillende literatuuranalyses en waren niet alle betrokken instanties beschikbaar voor interviews. Daarnaast was de projectgroep van te voren weinig bekend met de regio en moest er tijd geïnvesteerd worden in het uitzoeken van specifieke kenmerken van dit gebied. De beperkingen hebben mogelijk invloed gehad op de uitkomsten van dit rapport, maar met de gegeven kennis is een zo goed mogelijk advies uitgebracht.

2 Methodiek

Het beantwoorden van de onderzoeksvragen ‘Welke trends komen op het buitengebied van Twente af?’ en ‘Welke rol kan de gemeente spelen?’ is opgedeeld in vijf stappen.

1. Een analyse van de belanghebbenden

Als eerste stap richting de analyse is een brainstorm gehouden. Vanuit persoonlijke betrokkenheid en creativiteit is door de projectgroep een lijst opgesteld met personen en instanties die (a) invloed hebben op de veranderingen in het buitengebied en (b) beïnvloed worden door de veranderingen in het buitengebied.

Aan de hand van deze lijst is een korte literatuuranalyse uitgevoerd om mogelijk missende belanghebbenden toe te voegen. Hier is een uiteindelijke lijst van belanghebbenden voor het project uitgekomen.

Vervolgens is voor elke belanghebbende een uitgebreider literatuuronderzoek gedaan naar de karakteristieken van de belanghebbende, en op welke manier deze invloed heeft danwel beïnvloed wordt door de veranderingen in het buitengebied van Twente.

2. Een analyse van het gebied

Aangezien het buitengebied een belangrijk aspect is van het landschap en de landbouw in Twente, is een beschrijving gemaakt van het gebied. Dit is gedaan door de volgende stappen te ondernemen:

1. Het verduidelijken van de verschillende landschapstypen door middel van kaarten en foto's
2. Het uitwerken van landschapskenmerken per gemeente
3. Een overzicht gemaakt van de landbouw in de regio, aan de hand van cijfers van de landbouwtelling

3. Een analyse van de trends

Als laatste stap in de literatuurstudie is er een analyse gemaakt van de trends die van belang zijn voor de landbouw en landschap van het buitengebied van de regio Twente.

Door middel van een brainstorm, het lezen van verschillende rapporten over trends in de regio en gesprekken met experts is een lijst aangelegd met trends die de projectgroep van belang achtte voor de landbouw in de regio. Deze lijst is gedurende het verdere literatuuronderzoek bijgeschaafd aan de hand van de verkregen informatie.

Aan de hand van literatuuronderzoek is er per trend beschreven wat dit inhoudt, en wat het mogelijk kan betekenen voor de Twentse landbouw.

Tijdens de interviews met betrokkenen en de opvolgende analyse daarvan is meer gefocust op het veranderende Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) vanuit de EU.

4. Interviews met betrokkenen

Vanuit de gegevens welke zijn gevonden in de bovenstaande drie onderzoeken is een semigestructureerd interview opgesteld. De vragenlijst voor dit interview is te vinden in bijlage 1.

De projectgroep heeft vijftien interviews afgenomen met personen die op verschillende manieren betrokken zijn bij het GLB, de Twentse landbouw en het buitengebied. Hiernaast heeft de projectgroep ook deelgenomen aan het jubileumprogramma van het ervenconsulentschap van 7 oktober jongstleden. Er is bewust gekozen om een zeer diverse groep betrokkenen te interviewen, om een brede weergave te kunnen geven van verschillende verwachtingen en visies. Een deel van de interviews is telefonisch afgenomen, en een deel op locatie.

Het merendeel van de uitspraken dat is gedaan tijdens de interviews, is gedaan vanuit de functies van de betrokkenen. Sommige geïnterviewden hebben echter ook uitspraken gedaan op persoonlijke titel. De citaten in dit rapport kunnen om deze reden niet vanzelfsprekend worden beschouwd als weergave van de visie van bepaalde instanties.

De projectgroep heeft ernaar gestreefd om de visies van de geïnterviewden zonder waardeoordeel weer te geven, om de lezer in de gelegenheid te stellen om deze zelf te interpreteren.

De geïnterviewde personen zijn:

- Lieke van Berkum, Projectleider, Projecten LTO Noord, Goed Boeren in Kleinschalig Landschap
- Jan Brinkman, Brinkman advies en projectmanagement
- Roeland Hinderdael, Gemeente Tubbergen en Stichting plattelandsontwikkeling Tubbergen.
- Femke Daalhuizen, onderzoeker plattelandsontwikkeling, Planbureau voor de Leefomgeving
- Paul Goudberg, subsidiecoördinator en interim coördinator LEADER West Twente
- Gerko Hopster, eigenaar adviesbureau Pratensis en gebiedscoördinator Olst-Wijhe en Twenterand
- Tom Jannink, gebiedsmanager van De Groene Poort en Eeckhof Advies
- Hans Jolink, Dienst Landelijk Gebied (DLG)
- Hille Kraak, LTO-Noord
- Jannie Lamberts, voormalig voorzitter LTO-Noord, Waterschap Rijn en IJssel en gemeenteraadslid Deventer
- Agnes Mentink, gebiedscoördinator Wierden en Almelo
- Herman Snijders, Ministerie Economische Zaken, Landbouw & Innovatie (EL&I)
- Gerrit Valkeman, werkzaam bij provincie Overijssel, expert GLB
- Paul ten Velde, gebiedsmakelaar Tubbergen
- Melkveehouder regio Twente, anoniem

5. Vorming van conclusie en aanbevelingen

Als laatste stap zijn de bevindingen vanuit de analyses en de bevindingen vanuit de gesprekken samengevoegd. Aan de hand hiervan is een uiteindelijke conclusie getrokken, en worden aanbevelingen gedaan aan de gemeenten. Daarnaast is een lijst voor mogelijk vervolgonderzoek opgesteld.

3 Belanghebbendenanalyse

Er zijn veel actoren die van invloed zijn op de regio en hoe die zich ontwikkelt. In het volgende hoofdstuk willen wij onze richtten op zij die belang hebben in de regio Twente. Wie zijn zij, hoe worden zij beïnvloed door de komende veranderingen, en hoe kunnen zij invloed uitoefenen op wat er komen gaat.

3.1 Europa en de Nederlandse overheid

De Europese Unie wordt omschreven als “een economisch en politiek samenwerkingsverband van 27 Europese landen”. Het is een orgaan dat actief is op vele terreinen, zoals milieu, energie, landbouw, vervoer, sport, etc. (Europese Unie, 2011). Europa heeft veel beleid dat de Nederlandse landbouw en daarmee die ook in Twente direct of indirect beïnvloedt. Het belangrijkste verdrag is het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB), wat na 2013 ingrijpend zal veranderen. Maar ook wetten als de nitraatrichtlijn, wetten over het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen, de Kaderrichtlijn Water, Natura 2000, de levensmiddelenwetgeving en wetgeving over dierwelzijn zijn van belang (Bont et al., 2011). De richtlijnen van het GLB geven vooral kaders aan waarbinnen de landbouw zich moet ontwikkelen, maar momenteel wordt vanuit het GLB ook inkomenssteun gegeven aan boeren. De veranderingen in het GLB, waar men in Brussel nog aan werkt, zijn een belangrijke reden waarom de projectgroep zich in dit onderwerp verdiept. De inkomenssteun gaat veranderen, het melkquotum verdwijnt, de subsidie voor zetmeelaardappelen verdwijnt, etc. De EU geeft dus in belangrijke mate richting aan hoe de landbouw zich in Nederland ontwikkelt en geeft hierbij leidende richtlijnen aan (Bont et al, 2011).

Het Nederlandse kabinet is verplicht om de Europese wetten op landbouwgebied door te voeren. Hiernaast zet ze in op kennis en innovatie samen met publieke noodvoorzieningen voor het geval de markt hevig verstoord wordt. De overheid wil de marktwerking samen laten gaan met een slag in duurzaamheid van de landbouwsector en wil de omslag zoveel mogelijk te begeleiden (LNV, 2008).

3.2 Provincie Overijssel

De provincie is de instantie die plannen maakt voor de inrichting van het provinciaal gebied. In samenwerking met de partners van de provincie (gemeente, rijksoverheid, waterschappen en regionale verbanden) worden afspraken gemaakt over de aanpak van het landelijk gebied en wordt een meerjarenplan opgezet. In relatie tot het buitengebied en de landbouw loopt op dit moment het Provinciaal Meerjarenprogramma Landelijk Gebied (pMJP) 2007-2013.

Sinds 2004 is ook het Reconstructieplan Salland-Twente onderdeel van het pMJP (Provincie Overijssel, 2011a). Dit reconstructieplan is gevormd na het invoeren van de reconstructiewet. Het plan is zelf geen nieuw beleid, maar het reconstructieplan kan wel nieuw beleid beïnvloeden (Provincie Overijssel, 2004). De uitvoering van dit plan duurt van 2004 tot 2015.

De reconstructie gaat uit van het “ruimtelijk scheiden van functies die elkaar in de weg zitten” (Zwanikken et al., 2011, blz. 8). Het reconstructieplan heeft zijn beleidsthema’s ondergebracht in drie

categorieën, namelijk: (1) versterken van de economische en sociale vitaliteit, (2) verbeteren van de omgevingskwaliteit en (3) verbeteren van de veterinaire veiligheid (Zwanikken et al., 2011, blz. 23).

Via de nieuwe Wet Ruimtelijke Ordening (nWro) van 2008 heeft de provincie meer “ruimte om te beslissen of en hoe zij het provinciaal belang wil inbrengen in Overijsselse projecten” (Provincie Overijssel, 2010a). Dit betekent dat de provincie vooraf aangeeft welke doelen het beleid en de bestemmingsplannen van de gemeenten moeten bereiken (Rijksoverheid, 2011).

De provincie heeft verschillende doelen wat betreft het ontwikkelen van de landbouw in Overijssel. Deze doelen zijn (1) verbetering van de ruimtelijke structuur, (2) innovatie en versterking van ondernemers en (3) het opzetten van ecologische landbouw. Het eerste doel wordt tot stand gebracht middels het Reconstructieplan. Doel 2 wordt bereikt door de ondernemers te ondersteunen met subsidies en investeringen en door het hergebruik van Vrijgekomen Agrarische Bebouwing. Doel 3 houdt in dat de provincie agrobiodiversiteit wil bevorderen door biologische landbouw te stimuleren en milieuoverlast te verminderen (Provincie Overijssel, 2010b).

3.3 Waterschap

In de regio Twente is het waterschap Regge en Dinkel actief. Het gebied Twente en het werkgebied van waterschap Regge en Dinkel komen bijna één op één met elkaar overeen. Een waterschap is een overheidsorgaan met een gekozen bestuur. Het waterschap Regge en Dinkel beheert 2.600 kilometer aan sloten, beken en rivieren, vele gemalen en waterzuiveringsinstallaties, vistrappen, ruim 200 kilometer aan waterkeringen en verzorgt ook de zuiveringen van afvalwater en de verwerking van slib (Waterschap Regge en Dinkel, 2009). Waterschap Regge en Dinkel bewaakt de hoeveelheid water, zodat landbouw kan plaatsvinden en bewoners van lager gelegen gebieden droge voeten houden. Het waterschap Regge en Dinkel werkt samen met meerdere waterschappen in het stroomgebied Rijn-Oost.

Het waterschap wordt beïnvloed in de besluitvorming door de Europese Commissie, de landelijke overheid en de provincies (Waterschap Regge en Dinkel, 2009). Deze drie partijen maken wet- en regelgeving welke van invloed is op waterschappen. In het Europese beleidsdossier ‘Kaderrichtlijn Water’ zijn doelen opgesteld betreffende duurzaam, schoon oppervlaktewater en de bescherming van het drinkwater voor de toekomst. Deze maatregelen moeten uiterlijk in 2027 zijn doorgevoerd door de waterschappen. De landelijke overheid heeft invloed op de waterschappen middels de Waterwet, de Waterschapswet en bijvoorbeeld de Wet ruimtelijke ordening (Wro) en de Flora- en faunawet.

Waterschap Regge en Dinkel is de samenwerking aangegaan met andere waterschappen en provincies in Oost-Nederland, het Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie (Ministerie van EL&I), LTO Noord en individuele agrariërs. Deze partijen werken samen aan het project Landbouw op Peil. Oost-Nederland krijgt ook te maken met de klimaatverandering waardoor extreme droge en natte periodes steeds vaker voorkomen (Landbouw op peil, 2011). Voor de landbouwsector is het een uitdaging om de bedrijfsvoering rendabel te houden. Een vitale landbouwfunctie op de lange termijn kan alleen bereikt worden wanneer landbouwgronden aan de juiste hydrologische randvoorwaarden voldoen (Landbouw op peil, 2011). Het waterschap Regge en

Dinkel is in het samenwerkingsproject Landbouw op peil op zoek naar maatregelen welke inspelen op veranderende omstandigheden en uiteindelijk de uitvoering van deze maatregelen.

3.4 Gemeente

Gemeenten zijn als laagste uitvoerend overheidsorgaan verantwoordelijk voor de ruimtelijke ordening. Zij doen dit in samenwerking met de provincie. Getracht wordt om de ruimtelijke kwaliteit te versterken en tegelijkertijd ontwikkelingen binnen de gemeentegrenzen mogelijk te maken (Bont et al., 2011). Dit houdt in dat iedere ontwikkeling een aandeel moet hebben voor de kwaliteit van de leefomgeving. Gebiedskenmerken zijn hiervoor het uitgangspunt die onder te verdelen zijn in: natuur, bebouwing en infrastructuur, recreatie, toerisme, landgoederen, omvangrijk gebruik en inrichting van de bodem (Provincie Overijssel, 2009). Deze verankering van de ruimtelijke ordening vindt plaats in bestemmingsplannen die juridisch bindend zijn en zo bijvoorbeeld de verrommeling van het buitengebied tegen kunnen gaan (Agricola et al., 2010). Door het decentralisatiebeleid van de Nederlandse overheid is de hoofdtaak van de gemeente beleid vanuit de hogere bestuurslagen Europa, Nederland en provincie te vertalen in het gemeentelijk bestemmingsplan. De gemeentelijke bestemmingsplannen geven bindende richtlijnen aan voor de landbouwsector over wat wel en niet mogelijk is. De gemeente heeft natuurlijk zelf ook nog wel beperkt invloed op de landbouw aangezien ze binnen alle kaders vanaf hogere niveaus ook zelf nog mag aangeven waar ze als gemeente prioriteit aan willen geven. Dit zou je kunnen zien als haar eigen macht. De gemeente wil graag inspelen op trends in de landbouw voor “hun” landbouwers, terwijl nog veel onzekerheid over het gemeenschappelijk landbouwbeleid is. Pas als er echt meer bekend is kan er beter ingespeeld worden op de ontwikkelingen, door het veranderen van bestemmingsplannen of nota's.

Natuurlijk kan de gemeente bij het maken bestemmingsplannen altijd worden overstemd door de provincie of het rijk door middel van de nieuwe Wet ruimtelijke ordening (Wro), mochten er grote meningsverschillen zijn. Toch heerst er nog steeds een voorkeur voor overleg tussen de besturen en zullen harde juridische kaders vooralsnog geen belangrijke rol innemen (Kamphorst et al., 2008).

3.5 Agrariërs (en LTO)

In Twente zijn ruim 4.200 land- en tuinbouwbedrijven (4.288 bedrijven in 2009). De Twentse land- en tuinbouwbedrijven zijn relatief klein, met gemiddeld 63 nge per bedrijf tegenover een landelijk gemiddelde van ongeveer 100 nge. Ongeveer een derde van de bedrijven houdt melkvee, en nog een derde houdt andere graasdieren. Verder worden varkens, pluimvee en vleeskalveren gehouden in Twente. De kleinschalige melkveehouderij is erg bepalend voor het Twentse landschap (Bont et al., 2011).

De Twentse agrariërs worden beïnvloed door veel van de trends die op het buitengebied afkomen. Veel agrariërs zien zich gedwongen om hun bedrijven te vergroten en te intensiveren of om juist te verbreden (landbouw combineren met bijvoorbeeld toerisme of natuur) om voldoende inkomsten te kunnen blijven genereren (Bont et al., 2011). Ze krijgen van de landelijke en Europese overheden de laatste jaren meer ruimte voor innovatie en ondernemerschap. Zo is het aantal regels verminderd en wordt er geïnvesteerd in onderwijs en kennis (Ministerie van LNV, 2005). Verder moeten de boeren

inspelen op maatschappelijke trends, zoals de groeiende belangstelling voor biologisch voedsel (Bont et al., 2011)

De onzekerheid over de richting van de trends en het gemeentelijk beleid zijn ook van invloed op de agrariërs, en wel in negatieve zin. De onzekerheden maken het namelijk lastig voor de boerenbedrijven om ver vooruit te plannen en strategische keuzes te maken. Het probleem van onzekerheid over de trends en het gemeentelijk beleid wordt niet door de agrariërs beïnvloed.

De agrariërs kunnen op verschillende manieren invloed uitoefenen op het beleid dat geformuleerd wordt voor het buitengebied. Ze hebben bijvoorbeeld invloed via lobbygroepen en ze zijn grondeigenaren. Hun mening wordt ook meegenomen in verschillende projecten die een adviserende functie hebben met betrekking tot de ontwikkelingen in het buitengebied. Een voorbeeld is het Noordoost-Twentse project 'Grootschalig boeren in kleinschalig landschap', afgerond in 2009, waarbij verschillende werkgroepen gedurende een jaar tijd met elkaar hebben overlegd. Zij hebben in dit project onder andere adviezen geformuleerd voor de verschillende overheden (LTO Noord, 2009). Verder is het merendeel van de Nederlandse boeren aangesloten bij LTO Nederland (Land- en Tuinbouw Organisatie). Deze organisatie behartigt de belangen van agrarische ondernemers op lokaal, regionaal, landelijk en internationaal niveau. LTO Nederland is onder andere vertegenwoordigd in de Sociaal Economische Raad (SER), het belangrijkste adviesorgaan van de regering (LTO Nederland, 2010).

Uiteraard worden de boeren ook beïnvloed door het beleid dat zal worden geformuleerd naar aanleiding van de spelende ontwikkelingen. Ze moeten zich houden aan veranderde regels.

3.6 Niet-agrarische bedrijven

In het buitengebied zijn ook niet-agrarische bedrijven gevestigd. Niet-agrarische bedrijven nemen de laatste jaren over heel Nederland gezien in aantal toe in de buitengebieden. Zij vestigen zich in toenemende mate in oude agrarische gebouwen, die overblijven na bedrijfsbeëindiging. Het aantal agrarische bedrijven neemt al decennia lang af, vanwege vergrijzing en schaalvergroting van agrarische bedrijven. De toename van de niet-agrarische bedrijvigheid heeft verschillende gevolgen voor het buitengebied. Het zorgt voor een grotere diversiteit van het buitengebied, maar het kan ook leiden tot verstening en verrommeling van het buitengebied (Agricola et al., 2010).

3.7 Natuur- en milieuorganisaties

Er zijn veel verschillende lokale, regionale, landelijke en internationale natuur- en milieuorganisaties die in Nederland actief zijn. De landelijke Nederlandse natuur- en milieuorganisaties hebben tezamen ongeveer vier miljoen leden (PBL, 2010). De organisaties maken zich sterk voor thema's als natuur, milieu, landschap en welzijn van dieren en zijn betrokken bij de landbouw en het buitengebied. Ze zetten bijvoorbeeld in op verduurzaming van de landbouw en letten op of wetgeving rondom de EHS en Natura-2000-gebieden wordt nageleefd (Bont et al., 2011). De organisaties geven adviezen en lobbyen bij overheden op verschillende niveaus.

3.8 Burgers in het buitengebied

Het aantal burgers in het buitengebied neemt toe, terwijl het aantal boeren afneemt. Vaak wordt gezegd dat de wensen van boeren en burgers haaks op elkaar komen te staan. Zo hebben boeren schaalvergroting nodig, wat tot een monotoner landschap leidt, terwijl burgers juist prijs stellen op een afwisselende en mooie omgeving. Aan de andere kant is er de kans dat burgers woongebieden creëren die niet in de karakteristieke omgeving passen (Innovatie Netwerk, 2010).

Ook kopen burgers veel van de vrijkomende agrarische gebouwen – op het moment heeft nog maar 35% van de erven in Overijssel een agrarisch gebruik. Van de niet-agrarische bedrijven die op voormalige boerderij-erven zitten, zijn er veel landbouw-gerelateerde bedrijven, veel aannemers, timmer- en autobedrijven, en een handvol andere bedrijven gerelateerd aan de zorg, recreatie, dienstverlening en cultuur (Groot, 2007).

Voor burgers is woongenot de belangrijkste eis voor een huis in het buitengebied. Anders dan boeren komen zij naar het platteland voor rust, een mooi landschap en frisse lucht (Innovatie Netwerk, 2010).

3.9 Recreatie en Toerisme

De provincie Overijssel wordt ingedeeld in vijf toeristische gebieden, namelijk WaterReijk Weerribben Wieden, IJsseldelta, Vechtdal Overijssel, Salland en Twente. Uit onderzoek blijkt dat Twente veruit het bekendste toeristische gebied is onder de Nederlandse bevolking (Team Beleidsinformatie, 2010). Slechts 11% van de Nederlandse bevolking kent de regio Twente niet. In onderstaande alinea's wordt ingegaan op ondernomen activiteiten in de regio Twente, vergeleken met de bestedingen tijdens activiteiten, overnachtingen en de werkgelegenheid.

Uit de Twente Toerisme Monitor 2009 blijkt dat er ruim 48,5 miljoen activiteiten worden ondernomen in de regio Twente (meting 2006-2007). Onder activiteiten wordt verstaan hetgeen toeristen en dagjesmensen ondernemen tijdens hun verblijf in Twente. De bestedingen tijdens activiteiten in Twente bedragen 1.063,77 miljoen euro, exclusief vaste kosten zoals vervoer, contributie en abonnementen (Twente Toerisme Monitor, 2009). Het totale buitengebied van Twente is goed voor 251,20 miljoen euro aan bestedingen tijdens activiteiten (24% van de totale bestedingen). De resterende 76% (812,57 miljoen euro) aan bestedingen tijdens activiteiten wordt gedaan in de stedenband Twente, inclusief de gemeente Oldenzaal. Bestedingsgegevens zoals hierboven weergegeven hebben betrekking op de activiteiten in Twente. Bestedingen aan overnachtingen vallen hier buiten. De totale besteding aan overnachtingen in Twente bedraagt 141,50 miljoen euro (ruim 49% van de totale bestedingen aan overnachtingen in Overijssel) (Twente Toerisme Monitor, 2009).

De werkgelegenheid in de recreatie en toerisme sector bedroeg in 2008 5,6% (16.389 personen) van de totale werkgelegenheid in Twente. Dit is gelijk aan het gemiddelde van geheel Overijssel (30.052 personen, 5.6%) (Twente Toerisme Monitor, 2009). Recente gegevens van de provincie Overijssel over 2010 laten een stijging zien van de werkgelegenheid in deze sector naar gemiddeld 5,9% in heel Overijssel en 5,8% in Twente (Team Beleidsinformatie et al., 2011).

37% van de activiteiten in Twente vinden plaats in de landelijke gemeenten. Daar staat echter tegenover dat slechts 24% van de bestedingen in dit gebied wordt gedaan. Een mogelijke oorzaak kan de uitgave aan winkelen zijn, winkelen vindt meer plaats in stedelijke gemeenten dan in landelijke gemeenten. Noordoost-Twente doet het in vergelijking met Zuidwest-Twente relatief goed bij vergelijking van de activiteiten en bestedingen. In Noordoost-Twente ligt het percentage bestedingen hoger dan het percentage activiteiten. Het werkelijke aantal activiteiten is echter laag (6%) in vergelijking met Zuidwest-Twente (31%). In landelijke gemeenten wordt tweemaal zoveel uitgegeven aan overnachtingen in vergelijking met stedelijke gemeenten. Zuidwest-Twente loopt voorop met 45% van de bestedingen aan overnachtingen in geheel Twente. De werkgelegenheid in de recreatie en toerisme sector is gelijkwaardig verdeeld over stedelijke en landelijke gemeenten.

Recreatie en toerisme zijn voor Twente een sector met een grote economische invloed. Met de vergrijzing van de samenleving kan verwacht worden dat het toerisme in Twente verder toe zal nemen. Toeristen geven met hun aan- en afwezigheid aan welke kenmerken van Twente zij belangrijk vinden. Diverse andere partijen reageren op deze sector en geven hier sturing aan. De gemeenten met het maken van beleid, de ondernemers met aan maken van bedrijfsplannen waarin ingespeeld wordt op deze sector. Het landschap van Twente is een bepalende toeristische factor. Specifiek NOT kan vanuit haar huidige status als Nationaal landschap inspelen op de aanwezigheid van recreanten en toeristen.

3.10 Paardenhouderij

De paardenhouderij is relatief gezien een grote sector in Twente en is al enkele decennia groeiende. Het is een complexe sector die niet centraal georganiseerd is en voornamelijk gericht is op sport en recreatie. Er zijn fokkerijbedrijven, africhtstallen, sportbedrijven, recreatieondernemingen en handelstallen, maar ook veel particulieren met paarden (Hoogeveen en Van Calker, 2007).

Hoewel slechts 3,6% van de Nederlanders in Twente woont, staan hier ongeveer 5,9% van alle geregistreerde paarden en pony's van Nederland, namelijk ruim 23.600 in 2006. Ruim 23% van de Twentse landbouwbedrijven houdt (onder andere) paarden of pony's en op deze bedrijven vertegenwoordigen de paarden en pony's 24% van het totaal nge. De gehele Twentse paardenhouderij zorgt jaarlijks voor een omzet van meer dan € 60 miljoen. Dit is inclusief indirecte omzet zoals gezondheidszorg, ruitersportartikelen en de omzet van sportevenementen (Hoogeveen en Van Calker, 2007). Ter vergelijking: de totale omzet in de land- en tuinbouw van de provincie Overijssel is ongeveer € 2 miljard. Het economisch belang van de paardenhouderij in Overijssel is dus ten opzichte van de landbouw 3%.

In de 'Visie Paard & Landschap' die in 2006 is opgesteld door het Ministerie van LNV wordt gewaarschuwd dat de paardenhouderij kan leiden tot verrommeling van het landschap, aantasting van natuur en conflicten met andere vormen van recreatie. Voornamelijk de gemeentelijke overheden kunnen de paardenhouderijen beïnvloeden via het bestemmingsplan (Ministerie van LNV, 2006).

4 Het huidige buitengebied van Twente

4.1 Inleiding

Dit hoofdstuk geeft een beschrijving van Twente in de huidige situatie. Op de kaarten is zichtbaar waar de Nationale landschappen, Natura 2000 en de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) zich bevinden en hoe de reconstructiegebieden zijn ingedeeld. Toegelicht is wat deze gebiedsindelingen voor consequenties hebben voor het buitengebied van Twente. Middels tabellen is per gemeente nadere informatie over de huidige landbouwbedrijven in Twente gegeven. De gegevens zijn verkregen via de Landbouwtelling. Daarnaast is in paragraaf 4.3 ingegaan op diverse aspecten buiten de landbouw die effect hebben op het buitengebied, zoals zorg, recreatie en overig ondernemerschap (energie, caravanstalling, verwerking, loonwerk en dergelijke) in het buitengebied.

Om wat te zeggen over de toekomst van de landbouw in Twente is het belangrijk om te weten hoe het gebied in elkaar steekt. Hiervoor zijn gegevens opgezocht over bodem, water, grondgebruik, infrastructuur, landschap, natuur en reconstructiegebieden. Deze zullen hieronder worden uitgewerkt.

Op basis van de gebiedskaarten is Twente in drie gebieden opgedeeld. Deze opdeling is een combinatie van de scheiding tussen Noordoost-Twente en Zuidwest-Twente met de stedenband. Dit leidt tot de volgende drie deelgebieden.

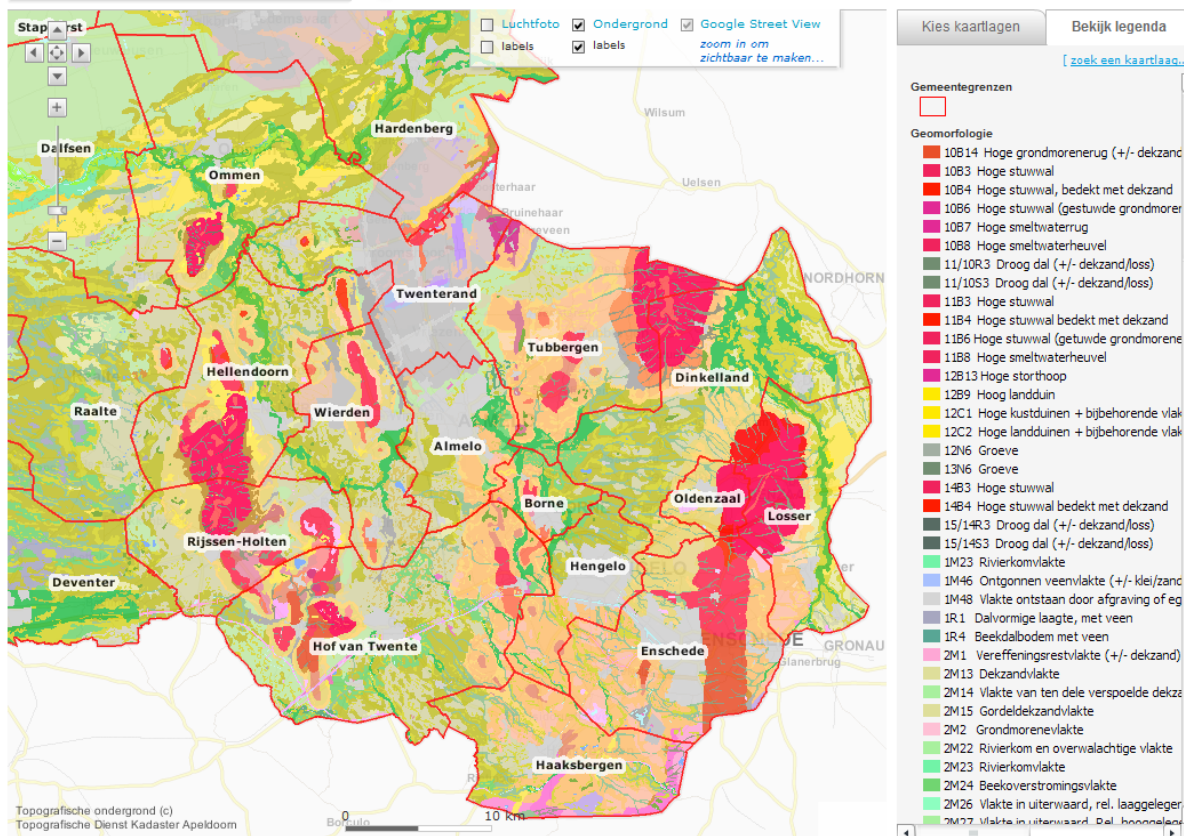
- Noordoost-Twente (Dinkelland, Losser en Tubbergen)
- Steden (Almelo, Borne, Enschede, Hengelo en Oldenzaal)
- Zuidwest-Twente (Haaksbergen, Hellendoorn, Hof van Twente, Rijssen-Holten, Twenterand en Wierden)

Met betrekking tot de agrarische structuur zijn deze deelgebieden met elkaar vergelijkt.

4.2 Geografie

Het landschap van Twente is gevormd door de geografische gebeurtenissen in het verleden. Door ijstijden, water, weer en wind is het gebied gevormd. Als we kijken naar de natuurlijke bodemlaag van Twente kunnen we een aantal opvallende dingen beschrijven. Zo liggen er in het oosten (Hellendoorn en Rijssen-Holten) en westen (Enschede en Losser) van Twente opvallende stuwwallen. In het noorden van Twente (Twenterand) liggen grote, in cultuur gebrachte hoogveengebieden. In het midden van Twente liggen veel beekdalen en natte laagtes. Verder is duidelijk te zien dat het grootste deel van Twente uit dekzandvlaktes en ruggen bestaat (Figuur 4.1). Deze zandgronden zijn oorspronkelijk niet heel geschikt voor landbouw, omdat de grond vrij arm is. In dit soort gebieden is altijd veel vee gehouden, maar door het gebruik van mest en plaggen, en na de tweede wereldoorlog kunstmest, is deze grond echter ook geschikter gemaakt voor landbouw (Geologie van Nederland, 2011).

Fig. 4.1 Geomorfologische kaart Twente

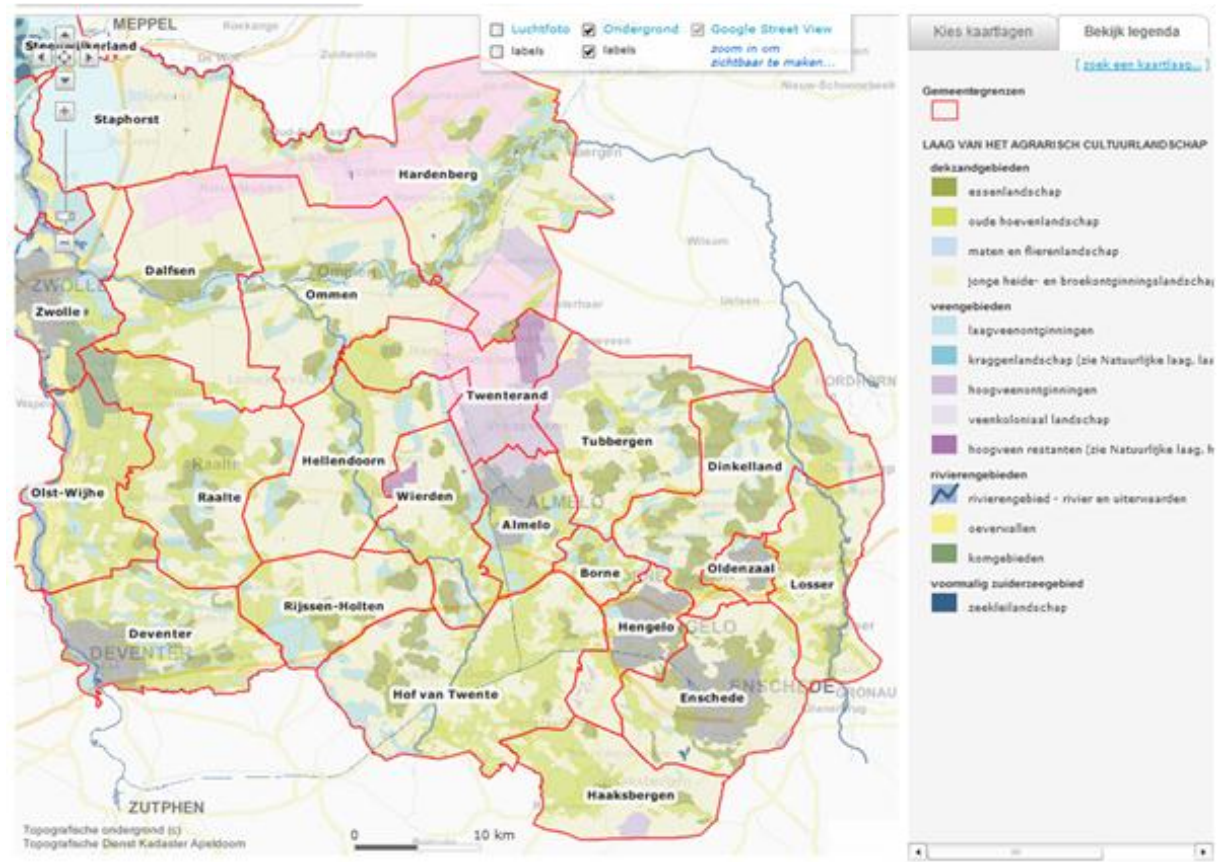
4.3 Landschapstypen in Twente

Landschap is een erg belangrijke vector in Twente. Noordoost-Twente is zelfs een Nationaal Landschap. De manier waarop het landschap eruit ziet bepaalt ook voor een groot deel wat de mogelijkheden en de beperkingen zijn voor de landbouw in Twente. Hieronder is dan ook uitgebreid behandeld hoe de verschillende landschapstypen eruit zien en in welke mate deze landschappen per gemeente voorkomen. Figuur 4.2 betreft een overzichtskaart van waar welke landschappen voorkomen.

Essenlandschap

Essen zijn akkers die op hoge gebieden rondom dorpen liggen (Geoclopedie, 2011). Ze komen vaak voor op zandgronden, zoals in het oosten van Nederland, op de flanken van stuwwallen of op hoger gelegen, aaneengesloten zandruggen (Proeftuin Twente, 2011a).

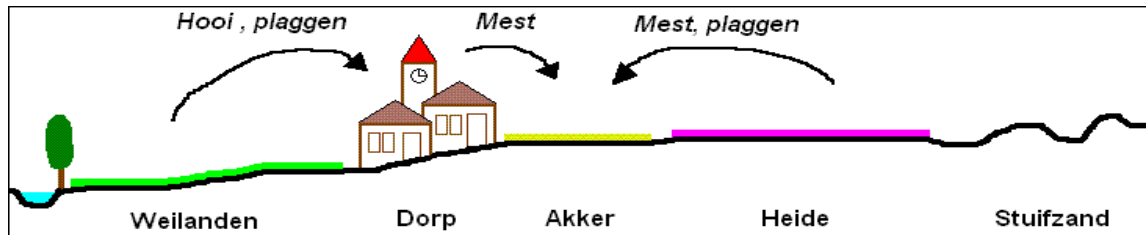
Figuur 4.2 Kaart landschapstypen Twente

Om de arme zandgrond vruchtbaar te maken moesten essen oorspronkelijk zwaar bemest worden (Geoclopedie, 2011). Mest en plaggen werden vanaf de heide (waar schapen werden gehouden) uitgestrooid over de akkers (Figuur 4.3). Voor elke hectare akkerbouwgrond was daarbij 10 hectare heidegrond nodig. Door de komst van kunstmest was het niet meer nodig om plaggen van de heidegronden op de akkers te brengen. Op een aantal plekken zijn door het afsteken van de heidegrond stuifzandgebieden ontstaan. Op deze plekken werden later naaldbomen geplant voor de houtproductie.

Het essenlandschap wordt op dit moment gekenmerkt door voor het gebied relatief grotere aaneengesloten bouwlanden of clusters van bouwlanden. Het is een open landschap. Aan de randen van de essen vindt men dichte singels of houtwallen. Deze waren bedoeld om het vee buiten te houden en als gewasbescherming tegen bijvoorbeeld wind. In een essenlandschap ligt de bebouwing vaak tussen de hoger gelegen akkers en de lager gelegen weide- en hooilanden (bijv. uiterwaarden) (Proeftuin Twente, 2011a).

Figuur 4.3 Oorspronkelijk essenlandschap

Bron: Geoclopedie, 2011

Onder de stuifzandgronden waar naaldbossen zijn geplaatst is vaak een podzol te vinden (Geoclopedie, 2011). Doordat deze gebieden vrij hoog liggen legt het regenwater een lange weg af tot het de grondwaterspiegel bereikt. In deze af te leggen afstand neemt het regenwater vooral humus en ijzer mee naar beneden. Door het jarenlang aanbrengen van plaggen bestaat de bodem van de akkergebieden uit een dikke humuslaag. De hooggelegen weilanden, die kort geleden zijn ontstaan door overbemesting van arme heidegrond, hebben een dunne humuslaag. De laaggelegen weilanden hebben eveneens een dunne humuslaag. Deze is niet ontstaan door bemesting, maar door afvalmaterialen van grassen en rieten die in deze natte gebieden groeiden.

Oude hoevenlandschap

Hoewel het oude hoevenlandschap (of kampenlandschap) grotendeels hetzelfde patroon heeft als het essenlandschap, onderscheidt het zich doordat het vaak opgebouwd is vanuit individuele erven en hierdoor veel kleinschaliger is. Het is een jonger landschapstype en ontstaan op kleine dekzandkopjes, wat de kleinschaligheid nog eens bevestigt (Provincie Overijssel, 2009).

Een van de meest in het oog springende kenmerken van een oud hoevenlandschap is het feit dat bijna niets recht is (Particulier Agrarisch Natuurbeheer, 2011). Wegen, beken, en percelen kronkelen zich door het landschap. Net als in het essenlandschap ligt het bouwland op de hoger gelegen gebieden en de weilanden op de laaggelegen gebieden rondom de, deels nog natuurlijke, laaglandbeken. Verder is er een dicht netwerk van houtsingels, houtwallen en loofhoutbosjes die de kleinschalige verkaveling (buiten de essen) omzoomt (De Achteruitkijkspiegel, 2011) (Figuur 4.4).

Figuur 4.4 Hoevenlandschap

Bron: www.natuurmonumenten.nl

De bebouwing in het oude hoevenlandschap bestaat oorspronkelijk uit (pacht)boerderijen en Scholtenboerderijen en ligt verspreid en nonchalant door het landschap (Particulier Agrarisch

Natuurbeheer, 2011). Erven liggen vaak geclusterd rondom een es of langs een beek, maar soms ook solitair en aan de rand van een stuk groen, zoals bijvoorbeeld een (erf)bos (De Achteruitkijkspiegel, 2011). De erven zijn vaak niet geheel gescheiden van de omgeving, maar zichtbaar vanaf de weg. De voorkant van de bebouwing ligt vaak van de weg af, richting de landerijen. Kenmerkend zijn ook groene erfdelen als een boomgaard, moestuin, hagen of een eikenbos waarmee een openbaar, zichtbaar gedeelte van het erf wordt afgescheiden van een meer privé gedeelte.

Maten- en flierenlandschap

Dit type landschap bestaat vooral uit natte weilanden (maten) en hooilanden (flieren) die vlakbij de waterlopen liggen (Proeftuin Twente, 2011a). De maten en flieren zijn de beekdalen en laagtes die tussen de essen liggen en is een open landschap (Provincie Overijssel, 2009). Omdat hier van oudsher weinig of geen bebouwing is, zijn de maten en flieren over het algemeen functioneel met elkaar verbonden. De bebouwing is vaak geleden in een aangrenzend landschapstype, zoals bijvoorbeeld het essenlandschap of het oude hoevenlandschap.

De kavels in het maten- en flieren landschap bestaan uit onregelmatige blokken, al kunnen ze ook haaks op de beek zijn geprojecteerd (Gemeente Wierden, 2009a). De afzonderlijke percelen zijn door middel van singels van elkaar gescheiden (Proeftuin Twente, 2011a).

Aan de voet van het maten- en flieren landschap liggen natte broekgebieden. Deze landschappen zijn halverwege de twintigste eeuw door goede ontwatering ontgonnen tot grasland (Proeftuin Twente, 2011a). Hierdoor zijn veel natuurwaarden in de verdrukking gekomen (Gemeente Wierden, 2009b).

Jonge heide- en broekontginningslandschap

Het jonge heide- en broekontginningslandschap is rond het jaar 1900 ontstaan toen grote heidevelden en broeken (moerassige gebieden) werden ontgonnen en in gebruik genomen als bouwland (Gemeente Wierden, 2009a). De heidegebieden werden oorspronkelijk gebruikt om vee te weiden en plaggen te winnen om akkers te bevruchten, maar door de komst van de kunstmest ging deze functie verloren en werden deze gebieden in cultuur gebracht. Een zelfde ontwikkeling vond plaats met de natte broekgebieden, waardoor de natte en droge ontginningen nu vergelijkbare karakteristieken vertonen.

In eerste instantie werd het ontginningsgebied vooral gebruikt door individuele boeren, maar toen de ontginning planmatig en grootschalig werd aangepakt ontstonden grote, open gebieden. Doordat het recent ontgonnen en bebouwde gebieden zijn is er sprake van een strakke verkaveling en liggen de meeste bebouwing en beplanting als blokken langs de wegen (Gemeente Wierden, 2009a). De uitgestrekte droge ontginningsgebieden worden afgewisseld door boscomplexen, die voor de houtproductie op de zandgrond werden geplant, en heidegronden die nooit ontgonnen zijn.

Figuur 4.5 Heideontginning De Lemelerberg Salland

Bron: www.natuurlijk.nl

Laagveenontginningen en kraggenlandschap

Veenontginningslandschappen worden gekarakteriseerd door grote open ruimten (Provincie Overijssel, 2009). Ook is er sprake van een slotenpatroon, kavelstructuur en beplanting die de langgerekte structuur accentueren. De bebouwing vertoont een lintstructuur waarbij de voorkanten aan de openbare weg liggen en de achterkanten naar het landschap zijn gericht. Veenontginningsgebieden daarbij hebben een hoog waterpeil. Kraggenlandschap bevindt zich op delen van de laagveenrestanten. In het kraggenlandschap vindt men afwisselend hooiland, rietvelden, moeras(bos) en open water.

Hoogveenontginningen

Hoogveenontginningslandschap ontstond op plaatsen waar slechts beperkt hoogveen is ontgonnen (Provincie Overijssel, 2009). Met een hoge waterstand wordt het veen zoveel mogelijk in stand gehouden. Het is een kleinschalig landschap waar reliëf, elzensingels, openheid, en paden en wegen elkaar in een grillig patroon afwisselen. Ook bebouwing is in grillige linten in het landschap terug te vinden.

Veenkoloniaal landschap

Daar waar het hoogveen wel ontgonnen en afgegraven is, is het veenkoloniaal landschap ontstaan (Provincie Overijssel, 2009). Grote open ruimtes en vergezichten bepalen het landschap, afgewisseld met meer verdichte delen van kanalen, wegen en bebouwingslinten. De architectuur bestaat kenmerkend uit o.a. sluizen, bruggen, villa's en herenboerderijen.

Hoogveen restanten

Hoogveen restanten (Figuur 4.6) zijn plaatsen waar een aantal geïsoleerde levende hoogveengebieden nog bestaan (Provincie Overijssel, 2009). Veengroei ontstaat onder invloed van water, en in deze gebieden vindt men dan ook een hoge waterstand. Kenmerkend voor deze gebieden zijn de veenmoerassen die in dit gebied zijn ontstaan en nog steeds worden gevormd.

Figuur 4.6 Hoogveen restanten Aamsveen

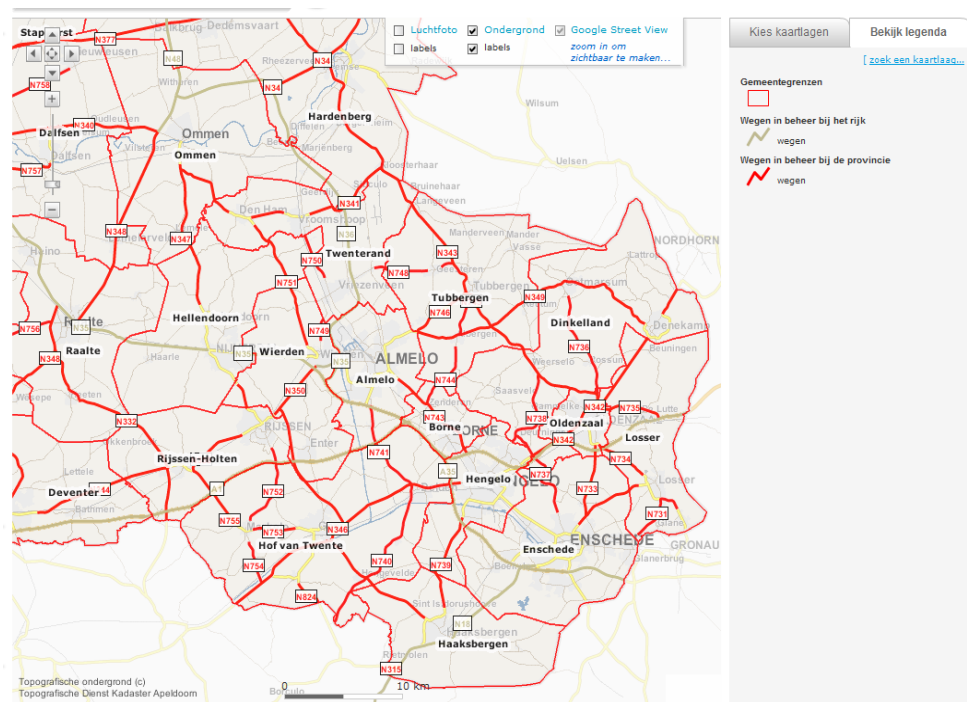

Bron: www.wikipedia.org/wiki/aamsveen

4.4 Infrastructuur

Twente wordt doorkruist door twee grote snelwegen. Van oost naar west loopt de A1, die vanaf Deventer, dwars door Twente loopt en na Losser de Duitse grens over gaat. Verder loopt van noordwest naar zuidoost de A35, die de stedenband Wierden, Almelo, Borne, Hengelo en Enschede met elkaar verbindt. Deze snelwegen zijn in beheer van het Rijk. Verder is Twente doorkruist met N-wegen die in beheer zijn bij de Provincie. Het netwerk van wegen in Twente geeft geen belemmeringen op het gebied van bereikbaarheid in het gebied.

Figuur 4.7 Wegenkaart Twente

4.5 Waterwingebieden

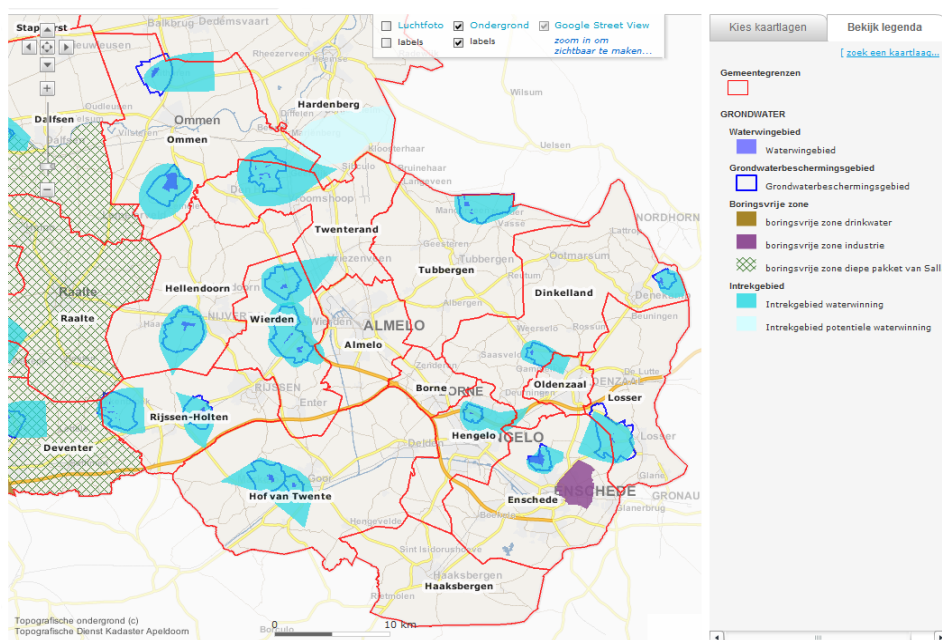
Bijna elke gemeente in Twente heeft 1 of 2 waterwingebieden (Figuur 4.8). In deze gebieden vindt waterwinning plaats en wordt grondwater opgepompt en tot drinkwater gemaakt. In deze gebieden bestaan strenge regels om het grondwater te beschermen. Water dat in deze gebieden in de grond komt, wordt binnen 60 dagen opgepompt als drinkwater.

Om de waterwingebieden heen liggen grondwaterbeschermingsgebieden. Ook hier gelden strenge regels met als doel het grondwater (en uiteindelijk drinkwater) te beschermen. Water dat in deze gebieden in de grond komt, wordt binnen 25 jaar als drinkwater opgepompt.

Rondom de grondwaterbeschermingsgebieden liggen weer intrekgebieden, die aanmerkelijk groter zijn. In deze gebieden wordt het onttrokken water van bovenaf aangevuld uit neerslag. Water dat in deze gebieden in de grond komt wordt binnen 100 jaar opgepompt als drinkwater. Vervuiling van het grondwater zou dus kunnen leiden tot vervuild drinkwater, maar aangezien extra regels voor deze gebieden niet haalbaar zijn, is er een compromis gesloten en gelden voor deze gebieden geen extra maatregelen.

De landbouwontwikkelingsgebieden (zie paragraaf 4.7, Reconstructiegebieden) liggen niet in de buurt van waterwin- grondwaterbeschermings- of intrekgebieden.

Figuur 4.8 Waterwingebieden Twente

4.6 Landschapkenmerken per gemeente

Almelo

Almelo is de eerste grote stad in de stedenband van Twente. De gemeente bestaat dan ook voor bijna 50% uit stedelijk gebied. In het zuiden en oosten van de gemeente vindt men nog oude

hoevenlandschap en maten- en flierenlandschap. In het noorden vindt men nog hoogveenontginningen.

Borne

De gemeente Borne is eigenlijk een vrij groene gemeente die de stedenband Almelo, Hengelo, Enschede doorbreekt. Er is dan ook een project 'De Groene Poort' opgezet om het buitengebied te waarborgen en de zorgen dat de steden niet aan elkaar groeien: *"De groene zone moet een aaneengesloten doorgang bieden tussen de waardevolle landgoederen aan de westelijke kant en het open essenlandschap aan de oostelijke kant van Twente"* (De Groene Poort, 2011) (Figuur 4.9). In het buitengebied van Borne vindt men coulisselandschap, maar ook essenlandschap, oude hoevenlandschap, en laagveenontginningen. De Groene Poort biedt door zijn strategische ligging tussen de steden veel kansen voor verbreding binnen de landbouw.

Figuur 4.9 De groene zone van Borne verbindt Noordoost en Zuidwest Twente

Bron: Gemeente Borne, 2011

Dinkelland

Gemeente Dinkelland is de grootste gemeente in het Nationaal Landschap Noordoost Twente. Het kent een kleinschalig landschap waar vooral essenlandschap en jonge heide- en broekonginningslandschap elkaar afwisselen. Daarnaast zijn er in Dinkelland ook stukken laagveenontginningen te vinden en liggen in het noordoosten nog grote stukken oude hoevenlandschap.

Enschede

De grote gemeente Enschede heeft het buitengebied verdeeld in twee delen: Enschede-Noord en Enschede-Zuid. Voor beide gebieden bestaat een apart inrichtingsplan. Enschede-Noord ligt ingeklemd tussen de steden Enschede, Hengelo en Oldenzaal (Gemeente Enschede, 2008). Het gebied wordt gekenmerkt door een kleinschalig beekdalenlandschap dat zich rond de stuwwal, ten oosten van Enschede, vormt. Vlak boven de stad Enschede ligt ook een redelijk aaneengesloten

gebied met essenlandschap. Daar weer boven vindt men ook veel jonge ontginningen. Enschede-Zuid kent een vergelijkbaar landschap, al ligt het niet ingeklemd tussen steden. De gemeente Enschede geeft aan: *“Inzet is de instandhouding, het herstel en de ontwikkeling van een kwalitatief hoogwaardig herkenbaar landschap, dat recht doet aan landbouw, natuur en leefbaarheid”* (Gemeente Enschede, 2000).

Haaksbergen

Het grootste gedeelte van de gemeente Haaksbergen bestaat uit het plateau van de oostelijke stuwwal in Twente (Nieuwland advies, 2005). De westkant van de gemeente bestaat uit dekzandgebied. In het dekzandgebied vindt men nog veel oude hoevenlandschap/kampenlandschap. Op het plateau vindt men juist veel grootschalig veldontginningslandschap. Ten noordoosten van de stad Haaksbergen ligt nog een stuk kleinschalig veldontginningslandschap. Op enkele plaatsen op het plateau vindt men nog een klein stuk essenlandschap. In het zuiden van de gemeente Haaksbergen ligt een klein gebied hoogveenontginningen.

Hengelo

Het landschap van de gemeente Hengelo wordt bepaald door de onderliggende natuurlijke laag van de bodem (Gemeente Hengelo, 2010). In het oosten, tussen Enschede en Oldenzaal ligt de oostelijke stuwwal. In deze zanderige grond is een dunne, moeilijk doordringbare laag keileem afgezet. Na de ijstijd heeft het smeltwater beken uitgesleten naar lagergelegen gebied. De meeste van deze beken staan nu droog, maar in het westen ligt een morenevlakte, waar meegevoerd gesteente is afgezet. Ten oosten van Hengelo liggen grote dekzandvlaktes, waar beken doorheen stromen die van de oostelijke stuwwal in westelijke en noordwestelijke richting naar de Regge stromen. Richting Borne, ten noorden van Hengelo, komt een aantal beken samen. Hier ligt ook een beekoverstromingsvlakte.

Hoewel bijna de helft van het oppervlak van de gemeente Hengelo uit stedelijk gebied bestaat zijn er toch verschillende landschappen te herkennen. Op de helling en aan de voet van de stuwwal is Hengelo ontstaan als kransesdorp. Rondom de stad is het essenlandschap dan ook nog te herkennen. Ook oude hoevenlandschap is te vinden in de gemeente Hengelo, vooral ten westen van de stad Hengelo en in het zuiden rond Beckum. Ten oosten van Hengelo is de Woolderbroek een voorbeeld van een maten- en flierenlandschap en ten zuiden en zuidwesten van Hengelo ligt een groot gebied met veel jonge heide- en broekontginningslandschap.

Hellendoorn

Kenmerkend voor de gemeente Hellendoorn is het Nationaal Park Sallandse Heuvelrug. Het is een afwisselend bos en heidegebied. Ten westen van het Nationaal park ligt nog een stuk westelijke landbouwgrond. Ook kenmerkend voor Hellendoorn is de Regge (Figuur 4.10) met zijn beekdalen, die van noord naar zuid door de gemeente loopt. Rondom de Regge wisselen kleine gebieden met verschillende landschapstypen elkaar af. Essenlandschap, oude hoevenlandschap (vooral aan de oostzijde) en laagveenontginningen zijn hier allemaal te vinden. Verder ten oosten van de Regge ligt het oostelijk landbouwgebied dat doorloopt tot aan de stuwwal tussen Daarle en Daarlerveen in het

noordoosten. Het uiterste noordoosten wordt nog gekenmerkt door een stuk veengebied, waar de gemeente grenst met Twenterand.

Figuur 4.10 De Regge

Bron: www.landschapoverijssel.nl

Fig. 4.11 Dinkel bij Lutterzand

Bron: www.weidevogelbescherming-weerselo.nl

Hof van Twente

Hof van Twente is de grootste gemeente in Twente. Het westen van de gemeente bepaalt de oostelijke Twentse stuwwal het beeld (Gemeente Hof van Twente, 2011). Het glooiende essenlandschap is vooral rondom Markelo duidelijk herkenbaar. In het dekzandgebied in het midden en oosten van de gemeente is duidelijk een oude hoevenlandschap herkenbaar, afgewisseld met grootschalig veldontginningslandschap. Het uiterste westen van de gemeente kent nog een groot broekontginningslandschap en veenontginningen.

Losser

Losser is de meest oostelijke gemeente van Twente. Het is één van de vier gemeenten die vallen onder het Nationaal Landschap Noordoost Twente. In het zuiden van de gemeente, rond Losser zelf is een stuk essenlandschap herkenbaar (Projectteam Nationaal Landschap Noordoost-Twente en Provinciaal afstemmingsteam Nationaal Landschap Noordoost Twente, 2006). De rest van de gemeente laat afwisselend oude hoevenlandschap en jonge heide- en broekontginningen zien. Ten noordoosten van De Lutte ligt het Luttelerzand, eens stuifzandgebied (Gemeente Losser, 2011). Opvallend aan de gemeente Losser is ook de Dinkel met zijn steile oevers (Figuur 4.10), die van noord naar zuid door de gemeente stroomt. De gemeente Losser kent echter geen maten- en flierenlandschap vanwege de zanderige ondergrond. In het westen van de gemeente, op de grens met Gemeente Oldenzaal, ligt de stuwwal. Dit hooggelegen gebied laat afwisselend bossen, houtwallen, weilanden, akkers, heideveldjes en hooilanden zien. Karakteristieke beekjes stromen naar de lageregelegen Dinkel.

Oldenzaal

Oldenzaal is de kleinste gemeente in Twente en bestaat grotendeels uit stedelijk gebied. Het buitengebied van deze gemeente valt echter toch binnen het Nationaal Landschap Noordoost

Twente. De gemeente kent een aantal projecten die vallen onder het Nationaal Landschap, namelijk Kalheupinkpark, Landgoed Egheria en Het Hulsbeek.

Rijssen-Holten

Kenmerkend voor de gemeente Rijssen-Holten is het Nationaal Park Sallandse Heuvelrug, dat ten noorden van Holten ligt. Dit Park ligt op de westelijke stuwwal van Twente en bestaat uit bos- en heidegebied (Gemeente Rijssen-Holten, 2011). De bodem bestaat uit droge zandgrond. Veel van de bossen zijn oorspronkelijk aangelegd voor de houtproductie. De zuidwestkant van Rijssen-Holten vertoont een duidelijk maten- en flierenlandschap. Oorspronkelijk waren dit lager gelegen hooilanden. Tegenwoordig vindt men er vooral weilanden. Doordat veel singels, die die hooilanden omzoomden, verloren zijn gegaan is een open en ruim landschap ontstaan. Het westen van Rijssen-Holten kenmerkt zich door grote delen waar een kampenlandschap te herkennen is, afgewisseld met jong ontginningslandschap. Het oosten van de gemeente bestaat zelfs voor een groot deel uit jong ontginningslandschap, dat rondom de kern Rijssen ligt. Rondom Holten zijn nog wat gebieden met essenlandschap te herkennen.

Tubbergen

De gemeente Tubbergen valt ook onder Nationaal Landschap Noordoost Twente en kenmerkt zich dan ook door een afwisselend landschap. In de noordwesthoek van de gemeente, naast West-Geesteren, bevindt zich een groot hoogveenontginningsgebied. Het noorden van de gemeente wordt vooral gekenmerkt door heide- en broekontginningslandschap. In het midden van de gemeente, tussen de verschillende dorpskernen vindt men nog grote delen met essenlandschap, wat relatief open is. In het noordoosten, tussen Tubbergen en Vasse ligt een aantal gebieden verspreidt waar men een matenlandschap kan herkennen. Het uiterste noordoosten kenmerkt zich door nog bestaande heidevelden en heideontginningsgebied/bos. In het zuiden van de gemeente wisselen essenlandschap en heide- en broekontginningsgebieden elkaar af, met in het oosten nog wat gebieden met matenlandschap. Ten westen van Fleringen ligt nog een klein gebied met landgoederen.

Twenterand

De gemeente Twenterand ligt midden in een veengebied en vertoont dan ook deels een ander landschap dan andere gemeenten. Het zuiden van de gemeente bestaat vooral uit hoogveenontginningsgebieden (Provincie Overijssel, 2011b). In het noordoosten ligt nog een gedeelte met hoogveen restanten. Het noorden kenmerkt zich door een veenkoloniaal landschap. Alleen het noordwesten van de gemeente ligt niet op veengebied. Er is jong heide- en broekontginningslandschap te herkennen, een klein gedeelte met essenlandschap rond Den Ham en ten westen van Den Ham, op de grens met de gemeente Hellendoorn, een oude hoevenlandschap.

Wierden

De gemeente Wierden kent een erg afwisselend landschap. In het noordwesten is een gedeelte hoogveenrestanten te vinden (Gemeente Wierden, 2008). In het noordoosten, langs de grens met de

gemeente Twenterand, en in het zuiden ten oosten van Enter, vindt men een maten- en flierenlandschap. De Regge komt in het westen, vanuit de gemeente Hellendoorn, de gemeente binnenstromen en loopt door de zuidelijke helft, om in het zuidoosten de gemeente Hof van Twente in te gaan. De Regge zorgt in de gemeente Wierden voor een beekdallandschap. Van noord naar zuid vindt men in de gemeente Wierden een aantal essen, waarvan de twee grootste rond de kern Wierden en Enter liggen. Verder liggen in de noordelijke helft van de gemeente vooral jonge heide- en broekontginningen en in de zuidelijke helft vooral een oude hoevenlandschap.

4.7 Reconstructiegebieden

Sinds april 2002 is de Reconstructiewet Concentratiegebieden van kracht. Deze wet geeft richtlijnen voor herinrichting van het landelijk gebied in, onder andere, de provincie Overijssel. De Reconstructiewet moet ervoor zorgen dat streekplannen, bestemmingsplannen en andere regels en procedures betreffende het buitengebied goed op elkaar (kunnen) worden afgestemd. Daarnaast geeft het duidelijkheid over de verantwoordelijkheden van verschillende bestuurslagen bij de herinrichting van het platteland.

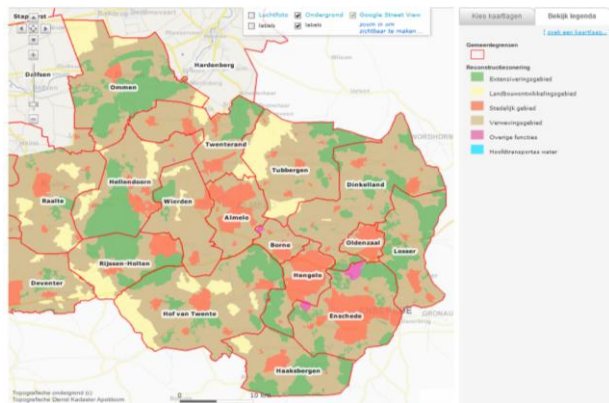
In artikel 11 van de Reconstructiewet (Overheid.nl, 2011) staat dat het gehele gebied van het reconstructieplan wordt ingedeeld in de volgende soorten gebieden:

- Landbouwontwikkelingsgebied: *“ruimtelijk begrensd gedeelte van een reconstructiegebied met het primaat landbouw dat geheel of gedeeltelijk voorziet, of in het kader van de reconstructie zal voorzien, in de mogelijkheid tot uitbreiding, hervestiging of nieuwvestiging van intensieve veehouderij”*
- Verwevingsgebied: *“ruimtelijk begrensd gedeelte van een reconstructiegebied gericht op verweving van landbouw, wonen en natuur, waar hervestiging of uitbreiding van de intensieve veehouderij mogelijk is mits de ruimtelijke kwaliteit of functies van het gebied zich daar niet tegen verzetten”*
- Extensiveringsgebied: *“ruimtelijk begrensd gedeelte van een reconstructiegebied met het primaat wonen of natuur, waar uitbreiding, hervestiging of nieuwvestiging van in ieder geval intensieve veehouderij onmogelijk is of in het kader van de reconstructie onmogelijk zal worden gemaakt”*

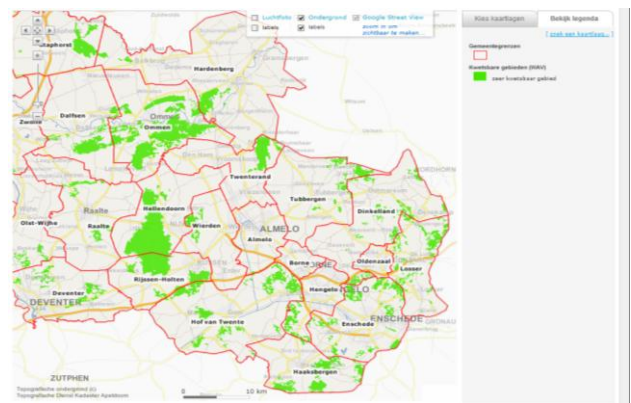
Daarnaast onderscheidt het projectteam ook stedelijk gebied, waarmee het gehele gebied buiten het reconstructieplan bedoeld wordt.

Figuur 4.12 laat zien waar de verschillende soorten reconstructiegebieden in Twente liggen, per gemeente. De kwetsbare gebieden (Figuur 4.13) binnen Twente liggen allemaal in de extensiveringsgebieden en de Landbouwontwikkelingsgebieden liggen juist buiten kwetsbare gebieden.

Figuur 4.12 Reconstructiezonering

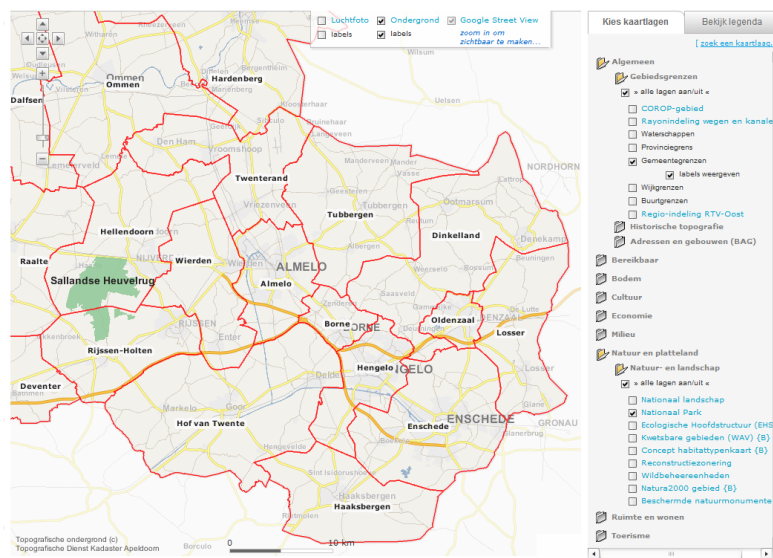
Figuur 4.13 Kwetsbare gebieden

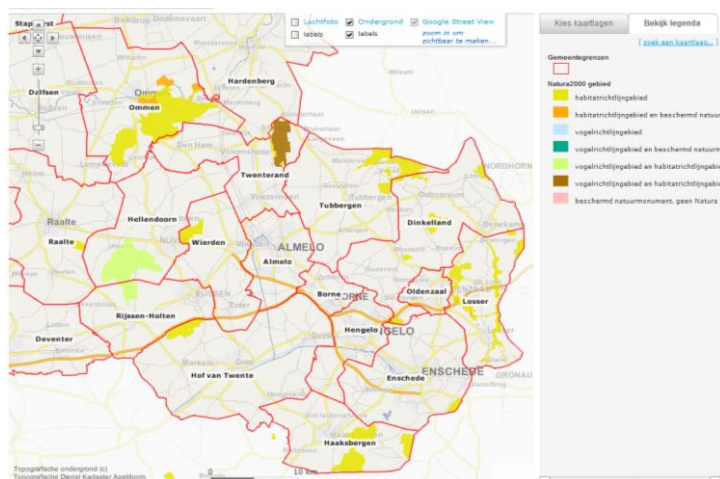
4.8 Kwetsbare gebieden

In deze paragraaf bevinden zich de figuren 4.14 tot en met 4.17, welke respectievelijk aangeven waar het Nationaal park, de Natura 2000 en Ecologische Hoofdstructuur (EHS) gebieden en het Nationale Landschap zich in Twente bevinden.

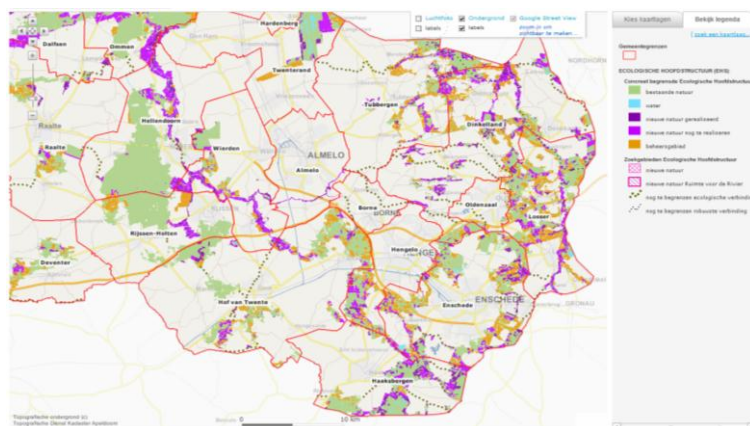
Figuur 4.14 Nationaal Park

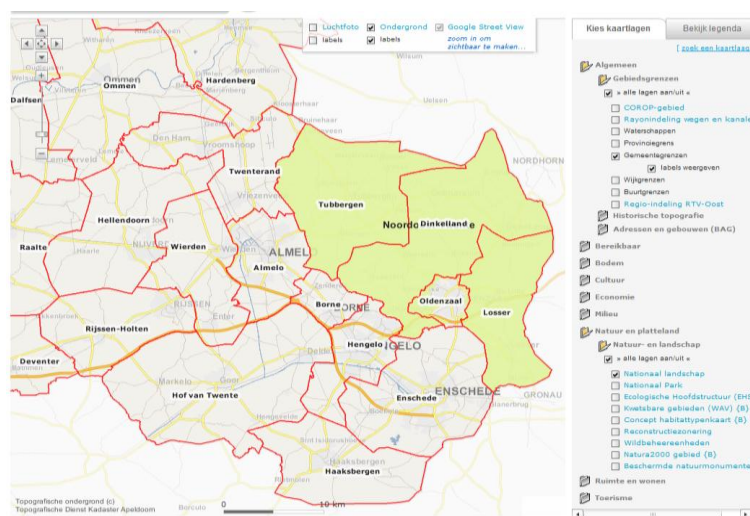
Figuur 4.15 Natura 2000 gebieden

Figuur 4.16 EHS-gebieden

Figuur 4.17 Nationaal Landschap

Natura 2000 gebied

Natura 2000 betreft een samenhangend netwerk van beschermde natuurgebieden. Voor Nederland gaat het in totaal om 162 gebieden. De provincie kent 26 natuurgebieden die een Europese erkenning hebben. De Europese Unie heeft een zeer gevarieerde en rijke natuur, die van grote biologische, esthetische en economische waarde is. Om deze natuur te behouden heeft de Europese Unie het initiatief genomen voor Natura 2000 (provincie Overijssel, 2010).

Nationale Landschappen

Nationale Landschappen zijn échte Nederlandse landschappen. Nederland telt twintig Nationale Landschappen waarvan twee in Overijssel zijn gelegen: Noordoost Twente en de IJsseldelta. De Nationale Landschappen hebben elk een unieke combinatie van cultuurhistorische en natuurlijke elementen en vertellen daarmee het verhaal van het Nederlandse landschap. De Nationale Landschappen kenmerken zich door de specifieke samenhang tussen de verschillende onderdelen van het landschap, zoals natuur (flora en fauna), reliëf (bijv. beekdalen en terpen), grondgebruik (bijv. landbouw, watermanagement) en bebouwing (bijv. dorpsgezichten en forten). Nationale Landschappen zijn geen musea, maar gebieden waar mensen wonen, werken, ondernemen en recreëren (Nationale Landschappen, 2011).

4.9 Agrarische structuur

De analyse van de huidige agrarische structuur is gemaakt aan de hand van de gegevens van de Landbouwtelling van 2009. De drempelwaarde voor bedrijven om opgenomen te worden in de Landbouwtelling is 3 nge (Nederlandse Grootte-eenheid). Nge is een maat voor de economische omvang van land- en tuinbouwbedrijven. Bedrijven kleiner dan 3 nge geven geen tot een minimale toegevoegde economische waarde.

Aantal bedrijven, bedrijfsgrootte en grondgebruik

In Twente zijn ruim vierduizend land- en tuinbouwbedrijven gevestigd (Tabel 4.1). De economische omvang van deze bedrijven is met gemiddeld 63 nge iets kleiner dan gemiddeld in Overijssel (68 nge) en duidelijk kleiner dan gemiddeld in Nederland, welke 101 nge bedraagt. Opmerkelijk is de bedrijfsgrootte in Borne, die met 179 nge een stuk hoger ligt dan gemiddeld. Zonder Borne is de gemiddelde bedrijfsgrootte in de Stedenband met 53 nge kleiner dan gemiddeld in Twente. Een oorzaak hiervoor kan gevonden worden in het verschil in bedrijfstypen. De Gemeente Borne heeft bijvoorbeeld op het gebied van blijvende teelt relatief een groot aantal bedrijven. Deze zijn volgens tabel 4.3 gemiddeld vrij groot.

Tabel 4.1 Gemiddelde bedrijfsgrootte per gebied in 2009

Gemeenten	Aantal bedrijven	NGE		hectare		aandeel grasland	hectare per bedrijf
		Totaal	per bedrijf	bedrijfsoppervlak	Akker		
DINKELLAND	659	47460	72	12413	3337	70.0%	18.8
LOSSER	282	17593	62	6056	1675	71.2%	21.5
TUBBERGEN	630	35933	57	10727	3386	68.0%	17.0
<i>NOT</i>	<i>1571</i>	<i>100986</i>	<i>64</i>	<i>29195</i>	<i>8397</i>	<i>69.5%</i>	<i>18.6</i>
ALMELO	131	8676	66	2902	944	66.8%	22.2
BORNE	71	12696	179	1737	571	54.5%	24.5
ENSCHDEDE	208	8531	41	4330	1264	70.5%	20.8
HENGEL	112	7327	65	2046	614	66.6%	18.3
OLDENZAAL	34	1202	35	499	134	70.9%	14.7
<i>Stedenband</i>	<i>313</i>	<i>22428</i>	<i>72</i>	<i>6567</i>	<i>1970</i>	<i>66.3%</i>	<i>21.0</i>
HAAKSBERGEN	333	17024	51	5860	2058	64.5%	17.6
HELLEDOORN	337	20195	60	6410	2029	67.8%	19.0
HOF VAN TWENTE	702	44680	64	13634	4593	65.8%	19.4
RIJSSEN-HOLTEN	226	13908	62	4843	1640	65.6%	21.4
TWENTERAND	288	20512	71	6641	2822	54.7%	23.1
WIERDEN	307	17242	56	6093	2052	66.1%	19.8
<i>ZWT</i>	<i>2193</i>	<i>133561</i>	<i>61</i>	<i>43482</i>	<i>15195</i>	<i>64.3%</i>	<i>19.8</i>
Twente	4077	256976	63	79244	25562	66.4%	19.4
Overijssel	8971	609450	68	204633	60325	69.1%	22.8
Nederland	73718	7435896	101	1874346	780113	52.0%	25.4

bron: Landbouwtelling 2009

Overijssel en Twente hebben een groter aandeel grasland ten opzichte van het totaal aan bedrijfstoppervlakte dan het gemiddelde in Nederland. Dit wordt veroorzaakt door een relatief groot aandeel van de graasdierhouderij in Overijssel ten opzichte van Nederland.

Bedrijfstypen

Circa 70% van de bedrijven in Twente wordt getypeerd als graasdierbedrijf, tegenover circa 50% gemiddeld in Nederland. Daarentegen zijn de takken akkerbouw, tuinbouw en de blijvende teelt alle drie duidelijk lager (allen circa factor 3). Qua percentages bedrijfstypen is Twente goed vergelijkbaar met Overijssel in zijn geheel.

Tabel 4.2 Aantal bedrijven per bedrijfstype per gebied

	Totaal bedrijven	Akkerbouw	Tuinbouw	Blijvende teelt	Grasdieren	Hokdieren	Gewascombinatie	Veeteeltcombinatie	Overige combinatie
DINKELLAND	659	22	9	27	469	62	1	29	40
LOSSER	282	9	6	6	243	7	0	5	6
TUBBERGEN	630	30	4	9	429	98	3	32	25
NOT	1571	61	19	42	1141	167	4	66	71
ALMELO	131	5	2	6	86	18	1	8	5
BORNE	71	0	0	5	50	6	0	4	6
ENSCHDEDE	208	18	2	2	166	11	0	2	7
HENGLO	112	5	5	1	78	9	1	4	9
OLDENZAAL	34	2	1	1	27	2	0	0	1
Stedenband	556	30	10	15	407	46	2	18	28
HAAKSBERGEN	333	26	2	7	213	40	1	15	29
HELLEDOORN	337	15	1	3	236	53	0	17	12
HOF VAN TWENTE	702	48	8	7	413	148	1	39	38
RIJSSEN-HOLTEN	226	15	0	0	163	27	1	10	10
TWENTERAND	288	25	4	6	182	40	1	12	18
WIERDEN	307	11	1	1	220	42	1	14	17
ZWT	2193	140	16	24	1427	350	5	107	124
NOT	1571	3.9%	1.2%	2.7%	72.6%	10.6%	0.3%	4.2%	4.5%
Stedenband	556	5.4%	1.8%	2.7%	73.2%	8.3%	0.4%	3.2%	5.0%
ZWT	2193	6.4%	0.7%	1.1%	65.1%	16.0%	0.2%	4.9%	5.7%
Twente	4320	5.3%	1.0%	1.9%	68.9%	13.0%	0.3%	4.4%	5.2%
Overijssel	8971	5.7%	1.6%	1.6%	71.9%	11.5%	0.4%	3.4%	4.0%
Nederland	73718	15.0%	10.8%	5.8%	50.9%	9.0%	1.8%	2.0%	4.7%

bron: Landbouwtelling 2009

De gemiddelde bedrijfsgrootte per bedrijfstype ligt in Twente anders dan in de rest van Nederland. Wanneer naar de bedrijfsgrootte per typering wordt gekeken (Tabel 4.3) valt op dat de tuinbouw en blijvende teelt bedrijven (boomkwekerijen ed.) van relatief grootte economische waarde zijn per bedrijf. De bedrijfsgrootte van een bedrijf met blijvende teelt is circa 360 nge, tegenover de gemiddelde bedrijfsgrootte in Twente van circa 63 nge. Ook de tuinbouwbedrijven zijn gemiddeld groot met circa 190 nge. De akkerbouwbedrijven zijn daarentegen een stuk kleiner dan gemiddeld. Een verklaring daarvoor kan gezocht worden in de kleinere percelen in het gebied in vergelijking met het gemiddelde in Nederland. Op landelijk niveau zijn de bedrijven met blijvende teelt het grootst in Twente. Gewascombinaties komen in Overijssel en Twente ten opzichte van Nederland bijna niet voor, mogelijk door de kleinere oppervlakte van akkerbouwbedrijven in Overijssel. Het aantal veeteeltcombinaties en overige combinaties (hokdieren in combinatie met grasdieren of veehouderij met akkerbouw) zijn in Twente meer aanwezig dan in de rest van Nederland. Dit duidt op een relatief groter aantal gemengde bedrijven in Twente ten opzichte van de rest in Nederland.

Tabel 4.3 Bedrijfsgrootte per type in Twente

	Twente	nge Overijssel	Nederland
Akkerbouw	16.4	27.8	56.4
Tuinbouw	191.0	250.0	311.7
Blijvende teelt	360.5	296.6	140.5
Graasdieren	54.3	59.0	64.0
Hokdieren	88.0	96.4	117.5
Gewascombinatie	50.9	102.4	115.0
Veeteeltcombinatie	71.2	75.3	92.6
Overige combinatie	27.1	29.8	70.0
Gemiddeld	63.2	67.9	100.9

bron: Landbouwtelling 2009

Leeftijd ondernemers en opvolging

De leeftijd van de ondernemers en de aanwezigheid van opvolgers bij bedrijven met een bedrijfshoofd ouder dan 50 jaar is een maatstaf voor de continuïteit van de bedrijven voor de komende tien tot vijftien jaar. De gegevens komen van de Landbouwtelling van het jaar 2008, omdat deze op dit gebied de meest recente gegevens zijn.

Tabel 4.4 Leeftijd oudste ondernemer en aanwezigheid van opvolger

	Aantal bedrijven	50+ (abs)	% 50+	50+ zonder opvolger(abs)	% 50+ zonder opvolger
DINKELLAND	651	370	57%	236	36%
LOSSER	275	183	67%	119	43%
TUBBERGEN	620	338	55%	221	36%
<i>NOT</i>	<i>1546</i>	<i>891</i>	<i>58%</i>	<i>576</i>	<i>37%</i>
ALMELO	131	80	61%	52	40%
BORNE	76	49	64%	32	42%
ENSCHDEDE	199	133	67%	93	47%
HENGELLO	112	72	64%	52	46%
OLDENZAAL	40	26	65%	21	53%
<i>Stedenband</i>	<i>558</i>	<i>360</i>	<i>65%</i>	<i>250</i>	<i>45%</i>
HAAKSBERGEN	320	195	61%	131	41%
HELLEDOORN	335	209	62%	147	44%
HOF VAN TWENTE	695	477	69%	319	46%
RIJSSEN-HOLTEN	219	125	57%	79	36%
TWENTERAND	286	183	64%	117	41%
WIERDEN	301	196	65%	135	45%
<i>ZWT</i>	<i>2156</i>	<i>1385</i>	<i>64%</i>	<i>928</i>	<i>43%</i>
Twente	4260	2636	62%	1754	41%
Overijssel	8867	5360	60%	3710	42%
NL	71522	41730	58%	30222	42%

bron: Landbouwtelling 2008

In Twente is het aantal oudste ondernemers 4 % hoger dan in Nederland in het geheel. Het aantal 50-plussers zonder opvolger is daarentegen ongeveer gelijk met de rest van Nederland. Wanneer specifiek naar de deelgebieden wordt gekeken is de verwachting dat binnen 15 jaar in Noordoost-Twente 37%, in de Stedenband 45% en in Zuidwest-Twente 43% van de bedrijven stopt. Dit betekend

dat het aantal bedrijven dat doorgang vindt in Noordoost-Twente het hoogst is. Het hoogste aantal stoppers bevindt zich in de Stedenband. Dit kan te maken hebben met de kleinere bedrijfsomvang in dit gebied, zoals weergegeven in Tabel 4.1 (met uitzondering van de Gemeente Borne), en het hogere aantal bedrijfshoofden die 50+ ten opzichte van andere gebieden. Maar ook het landelijke gebied van Zuidwest-Twente heeft te maken met een relatief hoog aantal bedrijven die binnen de komende 15 jaar zullen stoppen.

4.10 Verbreding

Een aantal bedrijven doet naast de bedrijfsproductie ook aan verbreding, dit worden ingedeeld in aantal klassen. Hier worden de klassen recreatie, verwerking, huisverkoop, zorgboerderij, natuurbeheer en stalling beschreven. Sommige bedrijven bieden een zodanige verbreding aan dat zij in meerdere klassen geteld worden, dit maakt dat de som van de percentages hoger kan zijn dan het totaal aantal beschreven bedrijven dat aan verbreding doet. In tabel 4.5 is per gemeente, streek, provincie en nationaal het aantal bedrijven per klasse t.o.v. het totaal aantal bedrijven weergegeven. Uit deze gegevens blijkt dat Twente een lager percentage (9.3%) bedrijven heeft dat aan verbreding doet dan op provinciaal (9.5%) en nationaal (14,1%) niveau. Twente is onderverdeeld in drie gebieden, Noordoost-Twente (NOT), de steden en Zuidwest-Twente. Het stedelijke gebied in Twente heeft het hoogste percentage verbreding (12.9%), dit wordt voornamelijk bereikt door het aanbieden van stalling en het doen van natuurbeheer. NOT heeft vooral verbreding op het gebied van natuurbeheer en recreatie. In NOT en in de steden wordt ook het meeste aan huisverkoop gedaan. In ZWT wordt met 7.3% het minste aan verbreding gedaan, de bedrijven die verbreding aanbieden doen dit vooral in recreatie en stallingsverbreding.

Tabel 4.5 Aantal bedrijven dat aan verbreding doet, per klasse in Twente

	Aantal bedrijven	Recreatie	Verwerking	Huisverkoop	Zorgboerderij	Natuurbeheer	Stalling	Totaal verbreding
DINKELLAND	659	25	7	20	3	24	11	66 (10%)
LOSSER	282	15	3	3	2	25	12	47 (16,7%)
TUBBERGEN	630	28	4	9	2	24	13	56 (8,9%)
NOT	1571	68	14	32	7	73	36	169 (10.8%)
ALMELO	131	1	0	2	1	1	5	9 (6,9%)
BORNE	71	2	0	3	0	1	4	8 (11,3%)
ENSCHDEDE	208	5	0	4	2	18	13	33 (15,9%)
HENGLO	112	6	1	5	2	9	8	19 (17%)
OLDENZAAL	34	0	1	1	0	1	1	3 (8,8%)
Steden	556	14	2	15	5	30	31	72 (12,9%)
HAASBERGEN	333	6	1	6	2	4	13	27 (8,1%)
HELLEDOORN	337	4	0	4	3	4	6	21 (6,2%)
HOF VAN TWENTE	702	22	9	10	3	10	17	51 (7,3%)
RIJSSEN-HOLTEN	226	9	1	3	2	0	5	18 (8,0%)
TWENTERAND	288	9	3	4	0	6	4	20 (6,9%)
WIERDEN	307	7	3	6	3	11	10	23 (7,5%)
ZWT	2193	57	17	33	13	35	55	160 (7,3%)
Twente	4320	139	33	80	25	138	122	401 (9.3%)
Overijssel	8971	247	58	175	65	241	203	848 (9,5%)
Nederland	73718	2218	715	2231	666	5770	2196	10363 (14,1%)

Bron: GOBT, 2009

72% van bedrijven met inkomsten uit verbreding bevindt zich in nge-klasse 3-70 nge. Van de kleine bedrijven die aan verbreding doen haalt 35% meer dan 30% van het inkomen uit de verbreding. Van bedrijven groter dan 150 NGE haalt 7% inkomsten uit verbreding.

Tabel 4.6 Percentage opbrengst uit verbrede landbouw per nge-klasse

nge klasse	Percentage opbrengst uit verbrede landbouw				% van totaal
	<10%	10-30%	30-50%	>50%	
3 - 70	39%	25%	17%	18%	72%
70 - 150	57%	33%	5%	5%	22%
>150	62%	24%	10%	3%	7%
Totaal Twente	45%	27%	14%	15%	100%

Bron: GOBT, 2009

De bedrijven die het meest aan verbreding doen vallen dus in de kleinste nge-klasse. Op deze bedrijven is ook het percentage opbrengst uit de verbreding het hoogst. Maar een enkel groot bedrijf haalt een hoofdbestanddeel van zijn opbrengst uit de verbredingstak.

In tabel 4.7 staat het aantal bedrijven dat aan verbreding doet per bedrijfstype beschreven. Van de tuinbouw, blijvende teelt en gewascombinatie bedrijven doen met respectievelijk 17.8%, 23.5% en 27.3% het meest aan verbreding. Melkveehouders die verbreden doen dit voornamelijk in natuurbeheer en recreatie. Met een aantal van 264 bedrijven zijn zij meer dan 50% van het totaal aantal bedrijven dat aan verbreding doet. Toch is de verbredingsgroep slechts 8.9% van het totaal aantal melkveehouders. Ook hier is zichtbaar dat bedrijven meerdere takken van verbreding op het bedrijf hebben.

Tabel 4.7 Verbreding naar bedrijfstype in Twente

Type bedrijf	Recreatie	Verwerking	Huisverkoop	Zorgboerderij	Natuurbeheer	Stalling	Totaal verbreding	Totaal verbreding
Akkerbouw	4	1	6	0	4	11	24	10.4%
Tuinbouw	5	3	6	0	1	0	8	17.8%
Blijvende teelt	9	5	10	1	3	3	19	23.5%
Graasdieren	88	19	36	19	109	80	264	8.9%
Hokdieren	14	0	6	3	3	10	30	5.3%
Gewascombinatie	1	1	3	0	1	0	3	27.3%
Veeteeltcombinatie	8	0	6	1	9	8	23	12.0%
Overige combinatie	10	2	7	1	8	10	30	13.5%
Totaal	139	31	80	25	138	122	401	9.3%

Bron: GOBT, 2009

4.11 Toerisme

De recreatie- en toerismesector (R&T) is in Twente een groeiende sector welk een belangrijk aandeel inneemt. In Twente, geeft de R&T sector een werkgelegenheid aan 16.600 mensen, in 2870 bedrijven. De sector landbouw en visserij biedt een werkgelegenheid voor 11.750 personen, in 4340 bedrijven (LISA, 2010).

Voor de meer dan 50 miljoen mensen die Twente voor één of meerdere dagen bezoeken, is het (Nationaal) Landschap en de natuur een belangrijke reden om te komen. Meer dan 48 miljoen van de activiteiten worden ondernomen als dagrecreatie, en ruim 37% hiervan bevindt zich in het landelijk

gebied. Dit zorgt voor een geschatte besteding van 1,3 miljard euro (Twente Toerisme Monitor (TTM), 2009), waarvan 24% in het landelijke gebied wordt uitgegeven. Het grootste deel van de bestedingen is tijdens het plezier winkelen in de stedenband. Hoofdactiviteiten van (dag)recreanten bestaan uit het bezoeken van dorpjes, voornamelijk per fiets of wandelend (TTM, 2009), hierin worden zij ondersteund door een uitgebreid netwerk van fietsknooppunten en het Twentse wandelnetwerk dat meer dan 3000 km aan wandelroutes bevat.

De top drie Twentse activiteiten in de Twentse Toerisme Monitor zijn bezoeken aan de Sallandse heuvelrug en de recreatieparken Hulsbeek en Rutbeek. Andere grote activiteiten, zoals de interculturele markt, de Hellendoorn Rally of het Breugheliaans festijn trekken ook veel bezoekers (Tabel 4.8).

Tabel 4.8 Activiteiten met een groot aantal bezoekers in Twente

	Aantal bezoekers (x 1000)
- Sallandse Heuvelrug (Nijverdal)	1.130
- recreatiepark Het Hulsbeek (Oldenzaal)	234.4
- recreatiepark Het Rutbeek (Enschede)	229
- Int. Culturele Markt (Enschede)	190
- Breugheliaans Festijn (Losser)	100
- Rally Hellendoorn (Hellendoorn)	100
bron: Twente Toerisme Monitor, 2009	

Door de agrarische sector wordt op de R&T sector gereageerd, door het ontwikkelen van recreatie mogelijkheden als verbredingactiviteit. Van de 401 bedrijven welke verbredingactiviteiten organiseren doen 139 (35%) dit op het gebied van recreatie. Ook huisverkoop (80 van de 401 bedrijven, 20%) is een verbredingactiviteit waarmee op de R&T sector ingespeeld wordt (Landbouwtelling, 2009)

5 Trends in de landbouw en het buitengebied

5.1 Inleiding

De wereld is continu in verandering. Dit geldt ook voor het Twentse buitengebied. Om op een goede manier om gaan met de ontwikkelingen die (gaan) plaatsvinden, is het belangrijk om in kaart te brengen wat die ontwikkelingen precies zijn.

In dit hoofdstuk wordt gekeken naar de trends die het meest van belang zijn in de regio Twente. Welke veranderingen spelen er momenteel, en welke kunnen wij met zekerheid verwachten? Hoe kunnen deze verschillende factoren de toekomst van de landbouw en de regio beïnvloeden?

De trends worden in dit hoofdstuk verdeeld in trends in het beleid op verschillende beleidsniveaus, wereldwijde trends en overige trends.

5.2 Trends in het beleid

5.2.1 Trends vanuit de Europese Unie

Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB)

De agrarische sector in Nederland is nauw verbonden met ontwikkelingen op Europees gebied. Meer dan tachtig procent van agrarische export van Nederland gaat naar andere landen in de Europese Unie. Ook wordt meer dan zestig procent van de inkomende agrarische producten geïmporteerd uit de EU-landen. De agrarische sector is dus sterk gericht op Europa. De agrarische sector is ook in grote mate afhankelijk van geldstromen uit de Europese Unie, voornamelijk uit het gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB). Dit beleid bestaat uit een eerste pijler van inkomstensteun en een tweede, kleinere pijler van plattelandsbeleid (Silvis et al., 2009). Het GLB is momenteel aan een verregaande herziening onderhevig, die grote gevolgen heeft voor de landbouw in Europa en dus ook in Twente.

De Europese Unie wil met het nieuwe ontwerp voor hervormingen van het GLB werken om “het concurrentievermogen, de duurzaamheid en de verankering van de landbouw te versterken om de Europese burgers een gezonde en kwaliteitsvolle voeding te garanderen, het milieu te beschermen en de plattelandsgebieden te ontwikkelen,” aldus het persbericht van de Europese commissie van 12 oktober 2011. Er zijn in de landbouw en Europa nieuwe uitdagingen zoals het tegengaan van de klimaatsverandering, het ondersteunen van de wereldwijde voedselzekerheid en het verantwoord beheren van natuurlijke hulpbronnen (Berkhout en Van Bruchem, 2011). De twee pijlers van het GLB zullen de komende jaren veranderen onder invloed van afspraken binnen de World Trade Organisation (WTO) (Silvis et al, 2009). De sleutelementen in de hervormingen zullen zijn:

- “Doelgerichte inkomenssteun om de groei en de werkgelegenheid te stimuleren
- Instrumenten om risicobeheer waarmee sneller kan worden gereageerd en die beter aangepast zijn om het hoofd te bieden aan de economische uitdagingen

- Een 'groene' betaling om de langetermijnproductiviteit en de ecosystemen te vrijwaren
- Extra investeringen in onderzoek en innovatie
- Een meer concurrentiegericht en evenwichtiger voedselketen
- Aanmoediging milieuaanpak in de landbouw
- Vergemakkelijking van de vestiging van jonge landbouwers
- Stimulering van de werkgelegenheid op het platteland en van het ondernemerschap
- Meer aandacht voor kwetsbare gebieden
- Een eenvoudiger en efficiënter GLB"

Aldus het persbericht van de Europese commissie op 12 oktober 2011.

Concreet komt er meer vrijemarktwerking in de landbouwhandel, met een toegenomen markttoegang en een verminderde exportbescherming. Dit resulteert in afschaffing van de Europese melkquotering, omvorming van de gekoppelde bedrijfstoelagen en verdere ontwikkeling van het plattelandsbeleid. Bij de bedrijfstoelagen zal een ontkoppeling en/of prijsverlaging plaatsvinden voor de producten suikerbieten, graan en zetmeelaardappelen en de slachtpremies voor runderen en kalveren. Ook wordt de braaklegregeling afgeschaft. De tegemoetkoming zal in voorgenoemde gevallen overgaan in ontkoppelde bedrijfstoelagen. Dit houdt in dat men geen geld meer krijgt voor het aantal hectaren dat een boer beheerd maar voor zijn productie. De verwachting is dat hierdoor de arealen van deze producten zullen verminderen en de vleesveestapel zal dalen (Silvis et al, 2009).

Na het afschaffen van het melkquotum in 2015 zal de melkproductie in Nederland naar verwachting stijgen. Dit wordt mogelijk gemaakt door een hogere productie per dier en een kleine stijging van de melkveestapel. Ter voorbereiding hierop worden de melkquota in Nederland jaarlijks met één procent verhoogd. Door de uitbreiding van de melkveestapel zal het aantal varkens in Nederland waarschijnlijk afnemen, vanwege stijgende kosten voor mestafzet. Varkenshouders maken meer kosten om de mest af te laten voeren want er is minder land beschikbaar door de uitbreidende melkveehouderij (Silvis et al., 2009). Ook zal het areaal akkerbouw mogelijk afnemen door de groei van de melkveehouderij, en zal de akkerbouw zich meer richten op producten met een grotere waarde zoals groenten, tuinbouwgewassen en consumptieaardappelen (De Bont et al., 2011). Verder zal voor de (intensieve) veehouderij op het gebied van pluimvee en varkens competitie plaatsvinden met landen als Brazilië en Thailand (Silvis en De Bont, 2005). De hoeveelheid vleeskuikens blijft waarschijnlijk stabiel, terwijl de leghennenstapel mogelijk stijgt. Al met al zullen de prijzen meer fluctueren door de toenemende vrijemarktwerking (Silvis et al., 2009). Toch houdt de EU interventie instrumenten aan om bij lage prijzen en ontwrichting van de markt in te kunnen grijpen (Berkhout en Van Bruchem, 2011).

Het plattelandsbeleid binnen het GLB is bedoeld om het concurrentievermogen van de agrarische sector te verhogen en om te stimuleren dat de agrarische sector en het platteland meer maatschappelijke functies op zich kunnen nemen. Hier komt de komende jaren meer geld voor beschikbaar (Silvis et al., 2009).

Landbouw heeft vanwege de relatie met milieu, dierwelzijn en landschap nog te maken met extra beleid van de Europese Unie. Dit beleid heeft weer invloed op de manier van produceren en brengt ook kosten met zich mee (Van der Meulen et al., 2010).

De EU heeft vele werkterreinen die gelinkt zijn aan de agrarische sector, zoals natuurwetgeving, diergezondheid, dierwelzijn, voedselveiligheid, energie en milieu, klimaat en biotechnologie. Bij diergezondheid moet men denken aan afspraken over plantziekten, dierziekten, voedselveiligheid en levensmiddelenwetgeving. Onder milieuwetgeving vallen water- bodem- en mestrichtlijnen, en biotechnologie heeft onder andere te maken met genetische modificatie. Vooral de kaderrichtlijn water (KRW), emissieplafonds voor verzurende stoffen zoals ammoniak en de Nitraatrichtlijn kunnen directe beperkingen opleggen aan de landbouw. De verbreding van taken van de EU op het gebied van duurzaamheids- en milieuvraagstukken zal naar verwachting in de toekomst verder doorgaan (Silvis et al., 2009). Zo zullen er voor het ontvangen van de nieuwe bedrijfstoelage binnen het GLB voorwaarden gesteld worden met betrekking tot milieu, gezondheid, voedselveiligheid, natuur, etc. (Silvis en De Bont, 2005).

Nederland heeft van de Europese Commissie een uitzondering gekregen op de Nitraatrichtlijn, waardoor men meer stikstof uit dierlijke mest op graslanden mag uitrijden. Deze uitzondering is vastgelegd tot en met 2014. Mochten daarna de bemestingsnormen worden aangescherpt, dan moet er meer mest buiten de Nederlandse landbouw worden afgezet of mogelijk verwerkt worden. Hierdoor zullen de afzetkosten voor mest verder stijgen, waardoor het aantal melkkoeien, vleesvarken en fokzeugen mogelijk zal afnemen. In de pluimveestapel worden minder problemen verwacht, omdat hiervoor in 2020 voldoende verwerking van mest zal plaatsvinden. Vooral delen van Overijssel met veel melkvee- en varkenshouderijen zouden door de aanscherping van de Nitraatrichtlijn getroffen kunnen worden. Het sectorsaldo (opbrengst minus toegerekende variabele kosten) zal in deze gebieden waarschijnlijk dalen (Silvis et al., 2009). Omdat in Twente de melkveehouderij erg groot is, kan dit gebied hier ook door getroffen worden.

De geaccepteerde normen voor oppervlakte- en grondwater worden in Nederland nog vaak overschreden. In 2015 moet de kwaliteit van het water in een 'goede toestand' zijn. Vanwege deze regels verminderen veel boeren de laatste jaren het gebruik van chemische producten bij de teelt, en deze vermindering wordt verwacht zich door te zetten (Silvis en De Bont, 2005).

De voorgenoemde wetgevingen geven randvoorwaarden aan voor de landbouw. Het verhogen van de landbouwproductie gaat door deze randvoorwaarden trager dan in het verleden. De randvoorwaarden maken de agrarische sector in Nederland kwetsbaarder in concurrentiepositie ten opzichte van andere landen. Dit heeft te maken met de relatief intensieve vorm van productie van de Nederlandse landbouw waardoor er een verhoudingsgewijs hoge milieubelasting is.

Het EU-beleid heeft samen met het Nederlandse beleid op het gebied van milieu al veel bereikt, zoals een afname van broeikasgassen, energiegebruik, mest, bestrijdingsmiddelen en ammoniakuitstoot. Sinds het jaar 2000 blijken verbeteringen echter moeilijker te bewerkstelligen te zijn dan daarvoor,

omdat er steeds minder rek zit in het verbruik en de uitstoot van de verschillende substanties (Silvis et al., 2009).

De agrarische sector probeert met het oog op duurzame ontwikkelingen aan te sturen op de eisen komende vanuit de verschillende overheidslagen. Hiervoor zijn ook technologische ontwikkelingen die bepaalde energie- en milieuproblemen kunnen oplossen bepalend. Hierbij is echter ook maatschappelijke acceptatie belangrijk, waarbij een obstructie hinderlijk kan zijn voor de concurrentiepositie van de Nederlandse of zelfs Europese agrarische sector. Een voorbeeld zijn de genetische gemodificeerde gewassen, die buiten Europa relatief veel worden toegepast (Silvis et al, 2009).

De verwachting is ook dat milieu en dierwelzijn op het wereldwijde niveau van de WTO-onderhandelingen in de toekomst een grotere rol gaan spelen (Silvis et al., 2009). Door meer aandacht te besteden aan natuur, milieu en duurzaamheid, door het gebruik van quota voor bijvoorbeeld melk en ook door de doorgaande marktorientatie hebben echter al veel bedrijfsbeëindigingen plaatsgevonden. Soms zijn deze vrijwillig, maar andere bedrijven worden hiertoe gedwongen (Steenbekkers et al., 2006).

5.2.2 Trends vanuit de Nederlandse overheid

In veel gevallen is het nationale beleid voor de landbouwsector direct of indirect een voortvloeisel uit het Europese beleid. Een voorbeeld is het Natura 2000 beleid voor een natuurnetwerk door heel Europa. Dit is vanuit Europa doorvertaald in nationaal en provinciaal beleid.

Hoe de concurrentiepositie van Nederland in de agrarische sector zich ontwikkelt is onder andere afhankelijk van kennis en innovatie samen met de wet- en regelgeving voor de Nederlandse landbouwsector. Ook hebben alle overheidslagen door hun investerings- en ruimtelijk beleid invloed om schaalvergroting of verbreding in de landbouw op een wel of niet verantwoorde manier te begeleiden. Wanneer dit op een verantwoorde manier gedaan wordt, kunnen kansen in de markt aangegrepen worden. Toch is de verwachting dat de werkgelegenheid in de landbouw en het aandeel van de landbouw in de economie in de komende jaren zal teruglopen door lagere prijzen van landbouwproducten. Deze lagere prijzen worden veroorzaakt door een productiestijging samen met een slechts matige groei van de vraag (Silvis et al, 2009).

Nederlands landbouwbeleid

Oud-minister Gerda Verburg van het voormalig ministerie van LNV heeft in het beleidsdocument 'houtschoolschets' (2008) aangegeven dat zij zich inspant om de nieuwe bedrijfstoelagen in de toekomst meer te verbinden aan agrariërs die bijdragen op het gebied van groene diensten. Hierbij valt te denken aan activiteiten op het vlak van landschap, natuur en milieu. Daarnaast zou het ook bedrijven betreffen die gevestigd zijn in een gebied met 'natuurlijke handicaps.' Deze wens is echter nog niet verder uitgewerkt. De kleinschaligheid van het Twentse landschap zou gezien kunnen worden als een natuurlijke handicap (Silvis et al, 2009).

Ook zullen de varkens- en pluimveerechten (dierrechten) in 2015 worden afgeschaft, tegelijkertijd met de melkquota. Door middel van de dierrechten wordt de totale omvang van de varkens- en pluimveestapel in Nederland bepaald. In Nederland is een mestoverschot door de grote hoeveelheid landbouwdieren, wat negatieve effecten heeft het milieu. Hoe het mestoverschot zich in de veehouderij na 2015 ontwikkelt hangt af van de afzet en het gebruik van dierlijke mest, niet alleen als bemesting maar bijvoorbeeld ook als energiebron. Emissiearme huisvesting van dieren zal in de toekomst verplicht worden. Bij varkens en kippen wordt dit vooral bereikt door middel van luchtwassers, terwijl dit bij koeien vooral via de voersamenstelling gerealiseerd wordt (Silvis et al., 2009).

De Nederlandse overheid zegt in de Nota Ruimte dat haar rol ten opzichte van de landbouw verandert. De nadruk wordt verlegd van 'zorgen voor' naar 'zorgen dat.' Zo wordt er meer ingezet op eigen verantwoordelijkheid en ondernemerschap (Berkhout en Van Bruchem, 2011).

Nederlands natuurbeschermingsbeleid

Het natuurbeschermingsbeleid in Nederland valt uiteen in twee onderdelen, namelijk gebiedsbescherming en soortenbescherming. Bij gebiedsbescherming heeft een landschap of gebied een status als EHS-gebied, Natura 2000 gebied, 'wetland', nationaal park of waterwingebied. Soortenbescherming is ingesteld om bepaalde specifieke planten- en diersoorten te behouden. Sommige gebieden kunnen meerdere toewijzingen hebben, bijvoorbeeld EHS en *wetland*. Vooral in EHS-, Natura 2000- en waterwingebieden gelden strengere milieueisen, waardoor landbouwactiviteit hier slechts begrensd mogelijk is. Boeren kunnen hiervoor (beperkt) compensatie krijgen (Silvis et al., 2009).

Het afgelopen jaar heeft het kabinet wat veranderingen aangebracht in de EHS gebieden. Zo zijn robuuste verbindingszones geschrapt en wordt er ingesteld op een kleiner en compacter stelsel van natuurgebieden. Kwaliteit van de huidige natuurgebieden wordt belangrijker dan de kwantiteit (Rijksoverheid, 2011). Er heeft een omslag plaatsgevonden van het aankopen van natuurgebieden door de overheid naar het beheer van deze gebieden door boeren en particulieren. Dit is een belangrijke ontwikkeling. Hierdoor neemt het agrarische natuurbeheer toe en zal het de komende jaren nog meer uitbreiden (Silvis et al., 2009).

5.2.3 Trends vanuit de provincie

Het beleid van de Provincie Overijssel wat betreft de landbouw is vastgelegd in het Provinciaal Meerjaren Programma (pMJP). Het pMJP is vastgesteld in 2006, met een looptijd van 2007 tot 2013. Deze looptijd is aangesloten op de looptijd van Europese programma's. Met dit programma krijgt de provincie een grotere rol in het uitvoeren van gebiedsgericht beleid (Provinciaal Meerjaren Programma, 2006).

In de Omgevingsvisie Overijssel van 2009 wordt de visie en het beleid van de provincie gepresenteerd, gericht op 2030. De visie voor Twente heeft twee kanten. Aan de ene kant wil de provincie dat Twente een "toonaangevende, innovatie en internationaal georiënteerde regio voor maakindustrie en [midden- en klein bedrijf]" is. Aan de andere kant wil zij een "landgoed met

landschappelijke, natuurlijke en recreatieve topklasse” creëren (Omgevingsvisie Overijssel, 2009, blz.53). Het ideaalbeeld voor Zuidwest-Twente is een gebied waar zowel landbouw als natuur als recreatie samenkomen in een “karakteristiek Twents verstedelijkingspatroon” (idem blz. 54). In Noordoost Twente moet landbouw het belangrijkste blijven: “grootschalig boeren in een kleinschalig landschap” (idem blz. 55). Uitzondering in het kleinschalige landschap zijn twee gebieden in Noordoost-Twente (Waterrijk en Vriezenveen-Zuidoost) waar wel ruimte is voor grootschalige landbouw.

De Omgevingsvisie Overijssel heeft verscheidene beleidspunten die van invloed zijn voor de toekomst van het buitengebied. De provincie wil ruimte bieden aan landbouwbedrijven voor schaalvergroting dan wel verbreding. Daarnaast is er voor de intensieve veehouderij de ruimte om zich te ontwikkelen in Landbouw Ontwikkelings Gebieden (LOG) of verwervingsgebieden, terwijl de agrarische activiteit in andere gebieden, de extensiveringsgebieden, wordt beperkt. Dit zogenaamde reconstructiebeleid houdt stand tot 2012, daarna zal deze worden geëvalueerd.

Een ander beleid vanuit de Omgevingsvisie is dat nieuwe agrarische bedrijven worden aangespoord om zich te vestigen in vrijgekomen agrarische bebouwing (VAB). Uitzondering hiervoor zijn bedrijven in de LOGs. Dit beleid is tot stand gekomen in het kader van zuinigheid en het zorgvuldig omgaan met de ruimte in Overijssel (idem).

Naast de landbouw, wil de provincie zich ook op twee andere pijlers richten: de niet-agrarische sector, met speciale aandacht voor de toeristisch-recreatieve sector (Provinciaal Meerjaren Programma, 2006). Planologisch biedt het beleid omtrent VABs meer ruimte voor niet-agrarische bedrijven. Regio Twente heeft ook als concrete doelstelling voor de periode 2007 tot 2017 dat “de plattelandseconomie van Twente tot de meeste innovatieve van Nederland” zal behoren (Ruijs en Braamhaar, 2010).

Qua toerisme wil de provincie de mogelijkheid bieden om de kwaliteit en diversiteit van verblijfsaccommodaties te vergroten. Wel moet dit passen binnen de kaders van de gebiedskenmerken en ontwikkelingsperspectieven. Verder wil de provincie ondernemers ondersteunen om toeristisch-recreatieve voorzieningen te ontwikkelen. Door subsidies en het aanleggen van een toeristische infrastructuur wordt de sector volgens de Omgevingsvisie gestimuleerd om te groeien (Omgevingsvisie Overijssel, 2009). Ook de Agenda van Twente noemt als doel dat de toeristische omzet met dertig procent moet zijn gestegen in 2017 (Regio Twente, 2009). Daarnaast richt ook het Openbaar Vervoersbeleid zich op de recreanten – het doel is om betere verbindingen en meer OV-fietsen te realiseren om recreatie te bevorderen (Omgevingsvisie Overijssel, 2009).

5.2.4 Waterschappen

De waterschappen hebben als taak, namens de bewoners van een bepaald gebied, de waterhuishouding te regelen. Ze zorgen niet alleen voor de kwantiteit, maar ook voor de kwaliteit van het water en de zuivering ervan (Overheid.nl, 2011). De waterschappen moeten zien om te gaan met de voorspelde extremere weersyten en de grotere hoeveelheid neerslag, zodat inwoners van het gebied niet geconfronteerd worden met watergerelateerde problemen.

Het waterschap Regge en Dinkel houdt met de klimaatverandering rekening door verschillende gebieden in Twente aan te wijzen welke kunnen dienen voor wateropslag. Het beleid van waterschap Regge en Dinkel is vasthouden, bergen en afvoeren van water. Door water vast te houden is het mogelijk extreem droge periodes te compenseren door het vastgehouden water te gebruiken. Waterbergende functies kunnen beperkend werken voor de landbouw, door slechtere begaanbaarheid van percelen door vernatting, maar ook geeft het agrariërs nieuwe mogelijkheden voor het verlenen van blauwe diensten, ofwel natuurlijk waterbeheer (Berkhout en Van Bruchem, 2011). Regge en Dinkel gaat vanaf 2015 zogenaamde 'klimaatopvanggebieden' inrichten waarmee wordt voorkomen dat de klimaatverandering laaggelegen gebieden belast (Waterschap Regge en Dinkel, 2009).

De overstromingsnorm voor gebouwen in Twente, zowel stedelijk als landelijk, is gesteld op maximaal één keer per honderd jaar. De normen voor landbouwgebieden variëren van jaarlijks, wanneer het landbouwgebied binnen de beekdalen ligt, tot maximaal één maal per 25 jaar, wanneer het landbouwgebied buiten de beekdalen ligt. Overstromingen kunnen uiteraard grote gevolgen hebben voor de landbouw.

5.2.5 Trends vanuit de gemeente

De gemeente krijgt ruimte om landelijke en provinciale doelen gebiedsgericht uit te werken. Zo kan zij via bestemmingsplannen vaststellen welke functies bepaalde gebieden mogen hebben. De gemeente en provincie hebben de laatste jaren meer taken gekregen doordat de rijksoverheid met de Nota Ruimte meer bevoegdheden naar deze overheidsorganen heeft doorgegeven (Berkhout en Van Bruchem, 2011).

Gemeenten kunnen trends zoals schaalvergroting beïnvloeden door in bestemmingsplannen aan te geven waar bedrijven hun bouwblokken mogen uitbreiden en waar nieuwe bedrijven gevestigd mogen worden. Ook komen er gebouwen vrij van agrarische bedrijven die stoppen, en de gemeente kan bepalen welke nieuwe functie hier aan gegeven mag worden. De gemeente moet met haar beleid een antwoord vinden op trends zoals het vrijkomen van agrarische gebouwen, en moet hier nieuwe regelingen voor opstellen (Wieringa en van Boxel, 2008). Bij het formuleren van beleid en het opstellen van bestemmingsplannen kan de gemeente zich laten beïnvloeden door de mening van burgers en van anderen. In het algemeen zijn er omtrent melkveehouderijen minder bezwaren vanuit zowel gemeente als burgers dan omtrent intensieve veehouderij (Van der Meulen et al., 2011).

Door veel makelaars worden gemeenten als traag ervaren als er wijzigingen in bestemmingsplannen nodig zijn. Verder geven gemeenten vaak niet aan wat de rechten zijn van 'nieuwe bewoners' van het buitengebied ten opzichte van de huidige agrariërs. Dit kan leiden tot conflicten, welke weer voor verdere problemen zorgen. Een betere omschrijving in het bestemmingsplan van het buitengebied en de rechten van de bewoners kan veel duidelijkheid verschaffen. Het buitengebied in Nederland lijkt door de toename van nieuwe bewoners en niet-agrarische bedrijvigheid steeds meer te verdwijnen. Dit geldt ook voor Twente. Wanneer gemeenten het buitengebied willen behouden, zullen ze hiervoor een visie moeten ontwikkelen en hierbij een sturende rol moeten nemen (NVM, 2008).

5.3 Wereldwijde trends

5.3.1 Economische ontwikkelingen

De economische ontwikkeling wordt bepaald door effectieve vraag en aanbod. Een evenwichtige (lineaire) economische ontwikkeling komt niet voor. Sinds de industriële revolutie ontwikkelt de economie zich als een Echternachse processie: drie stappen vooruit, twee achteruit (Swaen, 2011). Periodes van vooruitgang worden hoogconjunctuur genoemd, en worden gekenmerkt door veel vraag, stijgende productie, verhoging van de geldomloop, grotere winsten, weinig werkeloosheid (of zelfs een overspannen arbeidsmarkt) en zowel diepte- als breedte-investeringen (CBS, 2011). Het tegenovergestelde is ook mogelijk, in periodes van laagconjunctuur, waarbij een recessie en zelfs een depressie kan ontstaan. Om te bepalen of een land zich in een hoog- of laagconjunctuur bevindt, wordt vaak gekeken naar het bruto binnenlands product (BBP). Dit is de (bruto) waarde van alle goederen en diensten welke in Nederland worden geproduceerd, en dient als welvaartsmaatstaf van een land (idem). De hoogte van het BBP heeft ook invloed op de vraag naar producten en de kwaliteit van producten. Mensen uit opkomende economieën vragen steeds meer dierlijke producten terwijl in Europa de vraag naar gemakspullen en gezonde producten groter aan het worden is (De Bont et al., 2011).

De economische ontwikkeling van de laatste jaren heeft zich in Nederland gekenmerkt door een hoogtepunt halverwege 2007, waarna een diepe recessie uitbrak, met een voorlopig dieptepunt in augustus 2009. Sinds het dieptepunt trekt de economie weer aan, maar onder andere Europese ontwikkelingen remmen de groei af. Hierbij is het de vraag of dit leidt tot een nieuwe recessie of dat er een nieuwe opleving van de economie ontstaat. Het BBP van Nederland laat een zelfde beeld zien (CBS, 2011). Op de middellange termijn, tot 2020, wordt echter een groei van het BBP met 2% per jaar verwacht (Innovatieplatform, 2010).

De landbouwsector in Nederland is kwetsbaar omdat deze sterk afhankelijk is van de export en omdat er hoge maatschappelijke eisen aan het product en de productiemethoden worden gesteld (Sondermeijer, 2011; Silvis et al., 2009). In 2010 werd er in Nederland voor 66,4 miljard euro aan agrarische producten uitgevoerd (Berkhout en Van Bruchem, 2011). De export (70% van de totale productie) in 2010 was ongeveer gelijk aan de export in 2008. In 2009 kende de export een sterke daling als gevolg van de recessie. De landbouwsector is gedeeltelijk afhankelijk van de algemene economische situatie, en beweegt mee met de ontwikkelingen in de economie. De economische ontwikkelingen tot 2020 zullen naar verwachting in Europa achterblijven in vergelijking met de rest van de wereld (Silvis et al., 2009). De economische en politieke balans verschuift naar Azië, waar de groei van het BBP naar verwachting 5% per jaar zal zijn, in vergelijking met 2% per jaar in de Europese Unie (Innovatieplatform, 2010). De vraag is in hoeverre de Europese landbouw kan profiteren van de groeiende vraag in Azië, gezien de afstand tussen beide werelddelen (De Bont et al., 2011). Verwacht wordt dat Azië eerder producten uit Zuid-Amerika en Afrika zal importeren dan uit Europa. Nederland wordt echter gezien als de toegangspoort tot de Europese markt, waardoor Nederland de potentie heeft om de schakel te vormen tussen Europa en opkomende economieën (Innovatieplatform, 2010).

Op het niveau van agrarische bedrijven zal een periode met slechte verkoopprijzen overbrugd moeten worden, bijvoorbeeld door samenwerking in ketenvorming, afspraken rond afzet en het opbouwen van een financiële buffer liggen nog mogelijkheden (Sondermeijer, 2011). De werkgelegenheid in de landbouw wijkt af van de landelijke trend. De werkgelegenheid in het Nederlandse agrocomplex, de land- en tuinbouw en de daarmee samenhangende handel en industrie (LEI 2011), daalde met bijna 4% tussen 2001 en 2009, terwijl de totale werkgelegenheid in Nederland in deze periode met 1,5% steeg (Berkhout en Bruchem, 2011). Deze daling is onder andere het gevolg van de verdere automatisering van bedrijfsprocessen binnen het agrocomplex. De werkgelegenheid in het agrocomplex bedroeg in 2009 10,2% van de totale Nederlandse werkgelegenheid en droeg voor 9,9% bij aan de toegevoegde waarde van de Nederlandse economie (Berkhout en Bruchem, 2011).

Voor de regio Twente zijn de economische trends naar verwachting in lijn met de beschreven mondiale en landelijke trends. Ook de Twentse landbouwsector is sterk afhankelijk van de export: ruwweg 70% van de landbouwproducten is bestemd voor export, wat gelijk is aan het landelijk gemiddelde (De Bont et al., 2011). De economische ontwikkelingen in het gebied bewegen over het algemeen mee met de landelijke trends.

5.3.2 Vergrijzing en overige bevolkingsontwikkelingen

De groei van de Europese en Nederlandse bevolking is aan het afvlakken. Bevolkingsgroei wordt veroorzaakt door natuurlijke groei (het aantal geboren minus het aantal overledenen) en het migratiesaldo (het aantal immigranten minus het aantal emigranten) (Garssen, 2011). Vergrijzing van de Nederlandse bevolking kan worden omschreven als het stijgende aandeel 65-plussers in de Nederlandse samenleving ten opzichte van de totale bevolking (De Jong en Duin, 2010). Het aandeel 65-plussers stijgt in de periode 2009-2040 naar verwachting van 15% tot bijna 26% van de totale Nederlandse bevolking. Deze vergrijzing leidt tot een groeiend aantal sterfgevallen, welke de bevolkingsgroei afvlakt (De Jong en Duin, 2010). De bevolkingsgroei zal rond het jaar 2040 worden omgebogen in een bevolkingskrimp. Vooral de natuurlijke groei is hier debet aan vanwege het hoge aantal sterfgevallen. Vergrijzing komt over het algemeen meer voor in perifere en landelijke gebieden omdat veel jongere mensen hiervandaan vertrekken naar gebieden met meer werkgelegenheid (Garssen, 2011).

In Twente zal de vergrijzingsontwikkeling zich ook voordoen, hoewel de toename van 65-plussers hier iets langzamer gaat in vergelijking met de rest van Nederland (De Jong en Duin, 2010). Geleidelijk neemt het aandeel 65-plussers in Twente toe van 15-20% nu tot naar verwachting 25-30% in 2040. Het aandeel 65-plussers zal naar verwachting niet boven de 30% uitkomen (De Jong en Duin, 2010). De gemeenten Tubbergen, Enschede en Rijssen-Holten zullen het aandeel 65-plussers zien toenemen tot maximaal 25%, terwijl dit percentage in andere Twentse gemeenten juist tussen de 25-30% ligt.

De bevolkingsgroei in Twente laat een duidelijk verschil zien tussen stedelijke en landelijke gemeenten. Tot 2025 neemt het bevolkingsaantal in de stedelijke gemeenten Almelo, Borne, Enschede, Hengelo en Oldenzaal naar verwachting toe met minimaal 2,5% tot meer dan 5% (De Jong en Duin, 2010). Daarentegen wordt het buitengebied van Twente gekenmerkt door sterke krimp (5%

krimp of meer) in de gemeenten Dinkelland en Twenterand en een krimp tot 5% in de gemeenten Hof van Twente en Rijssen-Holten (De Jong en Duin, 2010). De overige landelijke gemeenten laten een redelijk stabiele situatie zien waarbij de bevolkingsontwikkeling zich beweegt tussen 2,5% krimp en 2,5% groei tot 2025. Kijkend naar de tijdsperiode tot 2040, wordt in alle gemeenten van Twente een stabiele situatie verwacht, waarbij de bevolkingsontwikkeling zich beweegt tussen de 2,5% krimp en 2,5% groei, met een iets negatiever beeld voor de gemeenten Dinkelland en Rijssen-Holten, welke naar verwachting tussen de 2,5% en 10% zullen krimpen qua bevolkingsaantal (Haartsen en Venhorst, 2010). Als heel Twente als uitgangspunt wordt genomen dan vindt er tot 2025 groei plaats, en slaat dit in de periode 2025-2040 om tot een lichte krimp (De Jong en Duin, 2010).

Volgens Haartsen en Venhorst (2010) reageren beleidsmakers op krimp volgens het principe 'not-in-my-backyard' (NIMBY). Beleidsmakers ontkennen vaak dat de bevolkingskrimp zich in hun eigen gemeenten afspeelt, maar denken dat dit alleen bij andere gemeenten voorkomt. Andere reacties op krimp zijn vaak het bouwen van extra huizen en het ontwikkelen van meer bedrijventerrein, waarmee de gemeenten nieuwe inwoners willen aantrekken (Haartsen en Venhorst, 2010). Deze ontwikkeling wordt ingegeven door de jarenlange bevolkingsgroei in Nederland. De beste strategie bij bevolkingskrimp is echter om de kwaliteit van de leefomgeving boven de kwantiteit, de hoeveelheid inwoners, te stellen. Deze aanpak benadrukt namelijk de positieve consequenties van bevolkingskrimp (Haartsen en Venhorst, 2010). Hierdoor is er ruimte voor meer recreatiemogelijkheden en natuur en kan er vraaggericht gebouwd worden in plaats van niet doelbewust extra huizen en bedrijventerreinen te ontwikkelen.

De bevolkingsontwikkelingen hebben ook gevolgen voor agrariërs. In de eerste plaats zijn er gevolgen voor de afzet van producten. De bevolking in Twente maar ook in de rest van de EU neemt nauwelijks toe, waarbij in sommige landen en regio's (bijvoorbeeld Oost-Duitsland) al geruime tijd krimp waarneembaar is (Haartsen en Venhorst, 2010; De Bont et al., 2011). Vanuit de EU zal de vraag naar voedingsproducten de komende tientallen jaren om deze reden niet veel toenemen (De Bont et al., 2011). De wereldbevolking daarentegen neemt wel toe (Silvis et al., 2009). Daarnaast vindt er een verschuiving van de vraag plaats. Voorkeuren van consumenten worden voor een deel beïnvloed door de samenstelling van de bevolking, zoals de leeftijd van de consumenten, waardoor vergrijzing een rol speelt, maar kent ook andere factoren als koopkracht, gemak, internationalisering en gezondheid (De Bont et al., 2011). De vergrijzende bevolking vraagt andere portiegroottes en mogelijk andere voedingsmiddelen vergeleken met andere leeftijdscategorieën. Ten derde heeft de vergrijzing invloed op de agrariërs zelf. De gemiddelde leeftijd van agrariërs in Overijssel is hoger dan gemiddeld in Nederland. Daar tegenover staat dat Twentse agrariërs van boven de vijftig jaar vaker een opvolger hebben dan gemiddeld: in Twente is het opvolgingspercentage 32% tot 35% terwijl het landelijk gemiddelde 27% is (De Bont et al., 2011).

5.3.3 *Klimaatverandering*

Het klimaat verandert wereldwijd. De klimaatverandering heeft tot gevolg dat er in Nederland extremer weer zal optreden. Zo zullen er vaker periodes met extreme neerslag en periodes met extreme droogte zijn (Commissie WB21, 2000). Voor de periode tot 2050 heeft de Commissie WB21 geconcludeerd dat een temperatuurstijging van 1 graad het meest logische werkscenario is. Dit zal in Nederland leiden tot ongeveer 3% extra neerslag, terwijl de intensiteit van buien met ongeveer 10%

toeneemt. Deze neerslag wordt vooral in de winter verwacht, terwijl in de zomer waarschijnlijk meer kortdurende hevige neerslaggebeurtenissen en langdurige droge periodes zullen voorkomen (Waterschap Regge en Dinkel, 2009).

Klimaatverandering kan zowel positieve als negatieve effecten hebben op de productie van landbouwproducten. Zo is de verwachting dat in Zuid-Europa de productie afneemt terwijl die in Noord-Europa gunstiger wordt. Meer extreme regen- of hagelbuien kunnen leiden tot problemen bij het zaaien en oogsten en schade aan gewassen. Insecten en schimmelplassen kunnen meer voorkomen en er kan in de fruitteelt schade ontstaan door vorst. Door de stijgende zeespiegel kan verzilting in lager gelegen landbouwgebieden een belangrijker probleem worden. Ook hogere energiekosten in de veeteelt door hogere temperaturen en de daarbij horende koeling van de stallen is voorzien.

De klimaatverandering beïnvloedt het totale watersysteem middels de aanbodkant (Commissie WB21, 2000). Door de klimaatverandering zal de zeespiegel stijgen, zal de rivierafvoer toenemen en vaker fluctueren en komen intensieve regenbuien vaker voor (Waterschap Regge en Dinkel, 2009).

5.3.4 Biobrandstoffen

Sinds de stijging van de olieprijs in 2001, is er groeiende aandacht voor biobrandstoffen: het gebruiken van agrarische producten als energiebron. Vanwege de afname van de olievoorraden wordt energiewinning uit planten en afvalproducten steeds aantrekkelijker. Zo is de productie van ethanol en biodiesel mondiaal al zeer gestegen en is er ook belangstelling voor duurzame materialen uit plantaardige producten. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen eerste- en tweede-generatie-biobrandstoffen: de eerste worden gemaakt van voedselgewassen; de tweede van agrarische restproducten.

Er liggen voor agrariërs kansen in de productie van biobrandstoffen. Tegelijkertijd moet er naar een balans gezocht worden tussen voedselproductie, energieproductie en productie van plantaardige materialen. Veel hangt echter af van de prijzen van fossiele brandstoffen en het beleid rondom de uitstoot van broeikasgassen. In 2020 zijn alle EU-landen verplicht om tien procent biobrandstoffen bij fossiele brandstoffen te mengen. Dit beleid zou echter kunnen worden bijgesteld (Silvis et al., 2009).

Mogelijk gaat landbouw nog meer dan momenteel een rol spelen in de energievoorziening door middel van biobrandstoffen. Dit hangt echter af van vele factoren zoals de prijzen van fossiele brandstoffen, verplichting tot bijmenging en innovaties in de toepassing van biobrandstoffen (Silvis et al., 2009). Het is nog onduidelijk in hoeverre dit voor Twente van toepassing is.

5.4 Overige trends

5.4.1 Toerisme

Recreatie en toerisme zijn voor Twente een sector met een grote economische invloed. Met de vergrijzing van de samenleving kan verwacht worden dat het toerisme in Twente verder toe zal

nemen. Toeristen geven met hun aan- en afwezigheid aan welke kenmerken van Twente zij belangrijk vinden. Diverse andere partijen reageren op deze sector en geven hier sturing aan. De gemeenten met het maken van beleid, de ondernemers met aan maken van bedrijfsplannen waarin ingespeeld wordt op deze sector. Het landschap van Twente is een bepalende toeristische factor. Specifiek NOT kan vanuit haar status als Nationaal landschap inspelen op de aanwezigheid van recreanten en toeristen.

5.4.2 Maatschappelijke discussie

De maatschappij bepaalt voor een groot deel hoe de landbouw zich ontwikkelt. De vraag van consumenten beïnvloedt welke landbouwproducten er geproduceerd worden, omdat agrariërs inspelen op de vraag uit de maatschappij. Ook hebben consumenten vaak een mening over de wijze waarop hun voedsel geproduceerd moet worden. Deze mening wordt deels meegenomen in het overheidsbeleid met betrekking tot de landbouw. Daarnaast spelen sommige boeren met hun bedrijfsvoering in op specifieke wensen van een groep consumenten. Belangrijke trends die op dit moment, en naar verwachting ook in de komende jaren, zullen spelen zijn de vraag naar biologisch geteeld voedsel, aandacht voor dierenwelzijn en verzet tegen de verindustrialisering van de landbouw.

Ondanks de economische crisis neemt de consumptie van biologisch voedsel al jaren met ongeveer tien procent per jaar toe. Deze ontwikkeling wordt door de Nederlandse overheid gestimuleerd. Voor de komende jaren wordt verdere groei van de biologische sector verwacht (Ministerie van EL&I, 2011). Bij de productie van biologische gewassen worden geen kunstmest en bestrijdingsmiddelen gebruikt. Bij biologische vlees- en zuivelproductie gelden striktere normen omtrent dierenwelzijn. Er wordt op dit moment in Nederland niet voldoende biologische zuivel geproduceerd om in de vraag van de Nederlandse bevolking te voorzien, wat er op wijst dat er een groeipotentiaal is voor de Nederlandse biologische zuivelsector (Agricola, persoonlijke communicatie, 2011).

Ook is er in de afgelopen decennia meer aandacht gekomen voor dierenwelzijn. Deze ontwikkeling heeft niet alleen invloed op de biologische sector, maar ook op de reguliere veehouderij. In de afgelopen eeuw zijn onder invloed van maatschappelijke discussies steeds strengere regels ingevoerd om het dierenwelzijn te bevorderen. In 2007 zijn in de Nota Dierenwelzijn opnieuw meer strikte regels aangekondigd met betrekking tot onder meer de grootte van stallen en de groepsgrootte waarin dieren gehouden worden (Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, 2007). Ook is in 2007 besloten dat de legbatterij vanaf 2012 niet langer wordt toegestaan. De wetgeving omtrent dierenwelzijn is ook besproken in paragraaf 5.2.1.

Over de schaalvergroting en de verindustrialisering van de landbouw, met name de veehouderij, wordt de afgelopen jaren ook veel gediscussieerd. Zo vinden veel mensen het belangrijk dat koeien in de wei staan in plaats van jaarrond in de stal (Berkhout en Van Bruchem, 2011). Aan deze wens van consumenten wordt sinds enkele jaren gehoor gegeven door FrieslandCampina, dat een 'weidemelkgarantie' geeft voor al haar dagverse zuivelproducten. Deze melk komt van koeien die tenminste 120 dagen per jaar in de wei staan (idem). Een ander zeer veel besproken onderwerp van de afgelopen jaren is de wenselijkheid van megastallen, hier worden grote veehouderijbedrijven onder verstaan. In 2011 is hier een brede maatschappelijke discussie over gevoerd, ingezet door

staatssecretaris Bleker van Landbouw (idem). Veel burgers, maatschappelijke organisaties en politieke partijen hebben zich tegen megastallen uitgesproken, uit principiële overwegingen in relatie tot dierwelzijn en omdat zij vrezen voor verrommeling en verstening van het landschap (Berkhout en Van Bruchem, 2011), of omdat burgers last hebben van stankoverlast. Vooralsnog sluit het kabinet verdere schaalvergroting van de veehouderij niet uit (Breunissen, 2011). Als derde onderwerp van maatschappelijke discussie gerelateerd aan de verindustrialisering van de landbouw, kan genetische modificatie van (veevoeding)gewassen worden genoemd (LEI, 2010). De uitkomsten van de verschillende maatschappelijke discussies zijn moeilijk in te schatten en kunnen worden beïnvloed door verschillende factoren en actoren, zoals de milieubeweging en de politiek (Breunissen, 2011; LEI, 2010)

5.4.3 *Schaalvergroting*

Doordat het saldo voor de boer per landbouwproduct in de loop der jaren daalt is schaalvergroting een noodzaak voor boeren om hun bedrijf voort te laten bestaan. Vooral de melkveehouderij en de intensieve veehouderij krijgen hiermee te maken (Agricola et al., 2010). Ook de eisen van de verwerkende industrie hebben effect op de noodzaak tot schaalvergroting. Voor de melkveehouderij zijn bijvoorbeeld de hygiënische eisen verscherpt, wat kleine bedrijven die niet aan de eisen kunnen voldoen ten nadele is. Ook binnen de intensieve veehouderij worden kleine bedrijven buitenspel gezet, omdat de verwerkingsbedrijven geen zaken met ze willen doen (Van der Meulen et al., 2011). Volgens De Groot en Van Paridon zijn de Twentse bedrijven feitelijk te klein “voor een rendabele bedrijfsvoering” (2004).

De schaalvergroting wordt mede mogelijk gemaakt door technologische ontwikkelingen. Bedrijven die de nieuwe technologie niet toepassen raken achter en zien zich vaak gedwongen om te stoppen. Bedrijven die de nieuwe technologie wel toepassen moeten groter worden om zich de investeringen te kunnen veroorloven (Van der Meulen et al., 2011).

Resultaten van de schaalvergroting zijn dat het aantal agrarische bedrijven in Twente in de afgelopen decennia is afgenomen, maar dat de bestaande bedrijven gemiddeld wel groter zijn dan eerder (Vrolijk, 2011). Naar verwachting zal in het kleinschalige Twente het gemiddelde bedrijf in 2020 ongeveer 62 hectare beslaan (De Jong et al., 2009). Twente heeft een nadelige positie wat betreft de mogelijkheden tot schaalvergroting. Om een grondgebonden bedrijf te vergroten is geschikte grond nodig. Volgens Van der Meulen et al. (2011) is de schaarste aan grond de voornaamste reden dat de melkveehouderij moeilijk mee kan met de schaalvergroting.

Schaalvergroting is nodig voor economische stabiliteit, maar heeft ook effecten op het landschap in de regio. Zo betekent vergroting bijna altijd dat er grotere en hogere bedrijfsgebouwen in het gebied komen en dat er meer erfverharding ontstaat, wat de erven een meer industriële uitstraling geeft. Dit wordt ook wel verstening genoemd. De effecten van verstening worden ook beschreven in de paragraaf ‘Verburgering, verpaarding en toename niet-agrarische bedrijven.’ Verder zal de koe uit de wei verdwijnen als de melkveebedrijven groter worden – dit betekent het verlies van bepaalde traditionele landschapselementen (Agricola et al., 2010).

5.4.4 *Verbreiding*

In het Provinciaal Meerjaren Programma van 2006 staat dat er op het moment een groei is in de verbrede landbouw in Overijssel (Provinciaal Meerjaren Programma, 2006). Latere cijfers geven juist aan dat de verbrede landbouw niet zo snel groeit als verwacht (Vrolijk, 2011). Voor Twente geldt dat het aandeel landbouwbedrijven dat aan verbreding doet, lager is dan gemiddeld in Nederland (Bont et al., 2011) (zie ook paragraaf 4.10 *Verbreiding*).

Het feit dat relatief weinig Twentse agrarische bedrijven aan verbreding doen kan opvallend genoemd worden, omdat het kleinschalige landschap, de nabijheid van steden en de moeilijkheden bij schaalvergroting allemaal factoren zijn die verbreding interessant zouden kunnen maken voor de agrariërs. De lage cijfers kunnen mogelijk worden verklaard doordat in Twente relatief veel burgers op het platteland verbredende activiteiten voor hun rekening nemen – in dat geval worden de gegevens niet meegenomen bij de landbouwtelling (Vrolijk, 2011). Volgens de Bont et al. is vooral recreatie een populaire verbredende activiteit in Twente (2011).

Concluderend is voor Twente vooral veel mogelijk op het gebied van toerisme, vanwege de kleinschaligheid, de nabijheid van grote steden en het aantrekkelijke landschap. Voor veel bedrijven kunnen de inkomsten uit verbreding juist van belang zijn voor het voortbestaan van het bedrijf. Wel blijft de multifunctionele landbouw in economisch opzicht ver achter in vergelijking met de vergrotende landbouw (Bont et al., 2011).

5.4.5 *Boomkwekerijen*

In de regio Twente zijn op het moment de omstandigheden gunstig voor de boomteelt, en dit komt dan ook steeds meer voor (Schoon en Borst, 2008). Noordoost-Twente en Zuidwest-Twente tellen ieder ongeveer vijftig boomteelt- en tuinbouwbedrijven, met een groeiend grondgebruik voor de sector (Gebiedsteam Netwerkstad Twente en Noordoost Twente, 2007; Provincie Overijssel, 2008).

De boomkwekerijen zorgen voor economische groei in de regio, en de vraag naar sierteeltproducten (waaronder bomen) meer toeneemt dan de vraag naar algemene landbouwproducten zijn er veel mogelijkheden voor deze sector (Silvis et al., 2009).

De groei van de boomteelt kan verschillende effecten hebben op de rest van de agrarische sector. Zo zullen zowel ruimtegebrek als het aantal arbeidsplaatsen toenemen. Ook kan de boomteelt een (negatief) effect hebben op de waterkwaliteit en de kwaliteit van het landschap – zoals de Twentse essen (Provincie Overijssel, 2008; Projectteam Nationaal Landschap Noordoost-Twente, 2006).

5.4.6 *Verburgering, verpaarding, toename niet-agrarische bedrijven*

In het Twentse buitengebied vestigen zich steeds meer niet-agrariërs. Het zijn zowel niet-agrarische bedrijven als burgers die zich hier huisvesten. Ook neemt het aantal paarden en aan paarden gerelateerde bedrijvigheid toe in het gebied. Er zijn verschillende factoren die deze ontwikkelingen mogelijk maken en stimuleren. De toename van het aantal niet-agrariërs heeft verschillende

gevolgen voor het Twentse buitengebied. In deze paragraaf worden de verschillende oorzaken en gevolgen besproken.

Zoals in de paragraaf over schaalvergroting is besproken, blijven er steeds minder agrarische bedrijven over, maar worden deze gemiddeld wel groter. De agrariërs vergrijzen en hebben niet altijd een opvolger (paragraaf 4.9, Agrarische structuur). Wanneer een boerenbedrijf stopt, komen land en agrarische gebouwen vrij. Dit biedt kansen voor andere agrarische bedrijven, die de grond kunnen opkopen, maar ook voor niet-agrarische bedrijven en voor burgers. Soms worden de agrarische gebouwen verwaarloosd of afgebroken (Agricola et al., 2010). Het is niet precies bekend hoeveel van de vrijkomende grond en gebouwen door welke groep worden ingenomen.

Sinds de jaren zeventig van de twintigste eeuw verhuizen steeds meer - vooral welgestelde - burgers naar het Twentse platteland om te genieten van de ruimte, de rust en de schoonheid van het buitengebied. Deze ontwikkeling werd mede mogelijk gemaakt door een groeiende welvaart, maar ook omdat mensen steeds meer aandacht voor de schoonheid van hun woonomgeving kregen, terwijl men eerder een woonplek vooral uitzocht op basis van economische redenen (Steenbekkers et al., 2006). De nieuwe plattelandsbewoners verbouwen de oude agrarische gebouwen tot woonhuizen of zetten er nieuwe huizen voor in de plaats. Soms creëren ze kleine landgoederen of houden ze paarden (Vrolijk, 2011). Deze 'buitenlui' beginnen soms ook kleine ondernemingen op hun erf, zoals campings, zorghuizen of campingstallingen. Deze ontwikkelingen zorgen veelal voor verstening en verrommeling van het landschap (idem). Een landschap wordt verrommeld genoemd wanneer het een grote variatie heeft en veel elementen bevat die hier door de meeste mensen als niet passend worden beschouwd (Veeneklaas et al., 2006).

Een sector die het afgelopen decennium veel heeft geprofiteerd van de vrijkomende landbouwgrond is de paardenhouderij. Zoals reeds beschreven in paragraaf 3.10 (Paardenhouderij), is deze sector erg gevarieerd. De verschillende takken van de paardenhouderij leiden echter allen tot grote veranderingen in het landschap. Er worden namelijk stallen voor de paarden worden gebouwd, maar er worden ook maneges en buitenrijbakken met lichtmasten geplaatst. Bovendien hebben de meeste paardenhouders slechts één of twee dieren en staan de paarden zeer verspreid over het landschap. Op deze manier leidt de paardenhouderij tot verstening, en ook tot verrommeling van het landschap. (Agricola et al., 2010; Hoogeveen en Van Calker, 2007; LNV, 2006;) Agricola et al. voorspellen dat er in de komende jaren goede mogelijkheden zijn voor een verdere groei van de professionele paardenhouderij in Nederland (2010).

Ook grotere niet-agrarische bedrijven vestigen zich in toenemende mate in verlaten agrarische gebouwen. Zij plaatsen soms extra gebouwen en zorgen dus voor verstening van het platteland. (Agricola et al., 2010) De toename van woningen en niet-agrarische bedrijven zorgt ook voor een stijging van de grondprijs (Vrolijk, 2011; Vereijken en Agricola, 2004).

De verstening en verrommeling die de zojuist genoemde ontwikkelingen met zich meebrengen, kunnen betekenen dat de karakteristieke eigenschappen van het Twentse landschap verloren gaan en dat de herkenbaarheid van het landschap vermindert (Agricola et al., 2010).

5.4.7 *Behoud van karakteristiek landschap*

Zoals eerder beschreven in dit rapport heeft Twente een karakteristiek landschap. Zo is het landschap kleinschalig en gesloten, en wordt de houtwal gezien als een typisch kenmerk van het gebied (Simon, 2004).

In het verleden was de bedoeling van de landbouw alleen om primair te produceren. De huidige trend is juist om landbouw naast de primaire productiekant te zien als een factor die de identiteit, de typische trekjes van Twente, in stand houdt (Simon, 2004). Vanuit gemeenten komt er meer vraag voor beleid om erven en landschap in stand te houden, zoals de Visie van Tweekelo in 2005, en vanuit organisaties als Landschap Overijssel komen er projecten om hier geld in te steken, zoals Streek Eigen Huis en Erf waarbij eigenaren begeleid worden bij het opknappen van hun huis en erf op een passende manier.

Hieruit blijkt dat landschapselementen steeds belangrijker worden, ook voor agrariërs in de regio (Simon, 2004). De landbouw van Twente heeft betrekking op de identiteit van Twente, en de manier waarop hierover wordt gedacht heeft invloed op het beleid dat wordt geschreven.

5.5 **Interactie van trends en factoren**

Naar aanleiding van de analyse van de verschillende trends is er een schema (Bijlage 2) gemaakt van deze factoren. Hierin is te zien welke factoren invloed hebben op danwel beïnvloed worden door anderen. Door middel van deze zogenaamde *flow* is duidelijk zichtbaar dat veel trends niet los van elkaar te zien zijn – allen hebben een directe danwel indirecte invloed op elkaar. Lang niet alle interacties tussen de factoren konden in dit model worden weergegeven. Belangrijk is om duidelijke te maken dat vele factoren effect hebben op elkaar en het een gecompliceerd proces is.

6 Verwachte veranderingen in het buitengebied (Interviews)

6.1 Inleiding

Dit hoofdstuk geeft een weergave van de belangrijkste uitkomsten van de interviews die gehouden zijn met verschillende betrokkenen over het buitengebied van de regio Twente. Het doel van de interviews was om een beeld te krijgen hoe verschillende instanties en personen op de hoogte zijn van de trends in het buitengebied en wat zij als belangrijkste kansen en bedreigingen zien. Vanuit tijdsperspectief en de indruk van de onderzoekers over de prioriteiten binnen de trends zijn de interviews al gespecificeerd richting de veranderingen in de melkveehouderij naar aanleiding van de veranderingen binnen het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB). Doormiddel de interviews is ook getoetst of de verschillende verwachte aannames vanuit de literatuur klopten en/of dat verschillende professionals deze anders zagen.

In paragraaf 6.2 worden de resultaten uit de interviews weergegeven. Deze zijn opgedeeld in verwachtingen van geïnterviewden over het GLB, verwachtingen omtrent de gevolgen hiervan voor de Twentse melkveehouderij, visies over mogelijkheden voor vergroting en verbreding en visies over de relatie tussen landbouw en natuur en landschap, en landbouw en ondernemerschap. In paragraaf 6.3 wordt de data uit de interviews vergeleken met de theorie uit de voorgaande hoofdstukken.

6.2 Visies van geïnterviewden

In deze paragraaf worden de resultaten van de interviews weergegeven per onderwerp.

6.2.1 *Verwachtingen van veranderingen binnen het GLB*

Op 12 oktober is door de Europese Commissie een document gepubliceerd over de hoofdlijnen van het GLB. Alle voor dit project gehouden interviews hebben plaatsgevonden vóór 12 oktober. Vóór deze datum was echter ook al een deel van de nieuwe maatregelen bekend, en er wordt al geruime tijd door verschillende partijen veel over de veranderingen gediscussieerd. Aan alle verschillende geïnterviewden is gevraagd wat zij zagen als de belangrijkste veranderingen binnen het GLB. Aan de hand van hun antwoorden kan een beeld gevormd worden van welke veranderingen bij de verschillende partijen bekend zijn, en welke zij het meest belangrijk achten. Dit wordt in deze paragraaf besproken.

Veel geïnterviewden zien de verandering van criteria voor de verdeling van de eerste pijler van inkomenssteun aan boeren als belangrijkste verandering. Momenteel wordt het grootste deel van de inkomenssteun verdeeld naar aanleiding van historische productiecijfers. In het nieuwe GLB wordt een vaste prijs per hectare betaald. Onder andere de vertegenwoordigers van het Ministerie van EL&I, LTO Noord en Dienst Landelijk Gebied (DLG) noemden deze verandering als de meest belangrijke. Gerrit Valkeman geeft aan dat in het meest recente GLB-voorstel 50 procent van het basisbudget van het GLB beschikbaar blijft voor de inkomenssteun. 30 procent is gericht op vergroening en mogelijk ook de verplichting voor het realiseren van natuurdoelen. De laatste 20 procent is specifiek voor reserveringen voor risico's en voor stimuleren van jonge boeren. Over het

algemeen zal meer geld naar Oost-Europa gaan en zal de inkomenssteun voor vele Twentse boeren afnemen.

Uiteraard wordt ook de afschaffing van het melkquotum door veel geïnterviewden genoemd. Herman Snijders en de geïnterviewde melkveehouder verwachten dat dit gevolgen zal hebben voor de Twentse veehouderij. Hun verschillende verwachtingen over deze gevolgen worden in onderstaande paragraaf over melkveehouderij besproken.

Hille Kraak benadrukt dat er nog veel onduidelijkheid is omtrent de herverdeling van de inkomenssteun, en dat dit boeren veel onzekerheid geeft. Gerko Hopster ziet dat de meeste boeren wel op de hoogte zijn van de grote lijnen van de veranderingen binnen het GLB, maar dat ze zich geen beeld kunnen vormen van wat de precieze gevolgen zullen zijn. Paul ten Velde merkt dat ook vrij veel boeren zich liever niet veel bezighouden met ontwikkelingen van buitenaf, zoals veranderingen in het GLB.

Tijdens de discussies over het GLB is gesproken over overheveling van gelden van de eerste pijler naar de tweede pijler. De tweede pijler is bestemd voor plattelandsontwikkeling. Herman Snijders verwacht echter dat er weinig extra geld naar de tweede pijler zal gaan. De geïnterviewde melkveehouder denkt wel dat met het nieuwe GLB een boer meer omgevingsgericht zal worden. Femke Daalhuizen ziet ook dat subsidies vanuit de Europese Unie steeds meer direct aan regionale projecten wordt gegeven om van daaruit verdeeld te worden, zonder tussenkomst van de landelijke overheid.

6.2.2 Verwachtingen voor de Twentse melkveehouderij

Aan alle geïnterviewden is de vraag gesteld wat zij verwachten dat de gevolgen zijn van de veranderingen in het GLB voor het Twentse buitengebied. De focus lag bij deze vraag op de landbouw, en nog specifiek op de melkveehouderij, omdat deze in Twente zeer sterk vertegenwoordigd is. In deze paragraaf wordt niet ingegaan op specifieke voorspellingen (zoals of boeren meer gaan vergroten of verbreden of zich meer op biologische of streekproducten gaan richten), maar wordt in het algemeen besproken of de betrokkenen verwachten dat de veranderingen positief of negatief zullen uitpakken voor de Twentse melkveehouderij.

De betrokkenen bleken verschillende verwachtingen te hebben voor de Twentse melkveehouderij. De meesten voorzien een forse daling van de inkomenssteun voor Twentse boeren, omdat deze tot op heden vrij goed bedeed werden. Een aantal van de geïnterviewden is vrij pessimistisch over de gevolgen hiervan. Paul ten Velde en Gerko Hopster benadrukken dat het momenteel al niet goed gaat met veel melkveebedrijven in Twente, net als met veel andere agrarische bedrijven in Nederland. Zij verwachten dat veel boeren zich in de komende jaren gedwongen zullen zien om te stoppen. De geïnterviewde melkveehouder en Jannie Lamberts zeggen beiden ook dat in Twente veel potentiële 'stoppers' zijn omdat er relatief veel oudere boeren zonder opvolgers zijn.

Verder merken Roeland Hinderdael en Jan Brinkman op dat Nederland een slechte concurrentiepositie heeft wanneer bijvoorbeeld Oost-Europa besluit om op grote schaal zuivel te gaan produceren. Veel geïnterviewden merkten op dat Twente in vergelijking met andere gebieden binnen Nederland bepaalde handicaps heeft vanwege het kleinschalige landschap. Hans Jolink ziet echter ook voordelen aan de Twentse situatie, omdat in Twente naast gras ook goed veevoer kan

groeien, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Friesland. Herman Snijders benadrukt dat Nederland als geheel een zeer grote potentie heeft om melk te produceren, vanwege het klimaat, de bodem, de bestaande infrastructuur en het vakmanschap. Ook Gerko Hopster geeft aan dat Nederlandse boeren een vreselijk hoog rendement hebben in vergelijking met boeren in andere landen.

Jan Brinkman en Roeland Hinderdael geloven niet dat Twente door de kleinschaligheid een achterstand zal hebben ten opzichte van andere gebieden. Overleven in de sector hangt volgens hen eerder af van je kwaliteiten als ondernemer.

Er zijn meer geïnterviewden die positieve geluiden lieten horen over de toekomst van de melkveehouderij in Nederland. Hans Jolink en Herman Snijders zeggen beiden dat het positief is dat boeren de kosten van het melkquotum zullen kwijtraken. Hans Jolink zegt dat dit boeren kansen geeft om in andere zaken te investeren. De geïnterviewde melkveehouder en Agnes Mentink voorspellen ook dat de vraag naar zuivel nog geruime tijd zal blijven toenemen, wat uiteraard in het voordeel is van de melkveeboeren. Toch voorspelt de geïnterviewde melkveehouder ook dat andere aspecten dan het melkquotum deze regulerende rol overnemen. Bijvoorbeeld de milieuwetgeving en de melk verwerkende industrie.

Hans Jolink, Gerko Hopster en Tom Jannink zien in de toekomst mogelijkheden voor lokale voerproductie en verwerking van producten. Er zouden combinatiebedrijven kunnen ontstaan, of intensieve samenwerkingen tussen veeteelt en akkerbouw. Op deze manier zou de regio of het land minder afhankelijk worden van andere landen en van olie, nodig voor transport.

Verschillende belanghebbenden noemden de verwachting dat de melkveesector in de toekomst meer aan schommelingen onderhevig zal zijn, omdat ze minder beschermd zal zijn. De geïnterviewde melkveehouder maakte de vergelijking met de varkenshouderij, waar veel fluctuaties zijn door vrije marktwerking. Al met al verwacht het merendeel van de geïnterviewden toch dat het aantal Twentse melkveeboeren onder invloed van de veranderingen in het GLB op langere termijn niet veel sneller zal dalen dan nu. Enkel in de eerste vijf jaar na de invoering van de nieuwe regels verwachten sommigen een sterkere daling van het aantal agrariërs, en een stagnatie van de groei van de melkproductie.

Veel van de rapporten met toekomstvoorspellingen over de landbouw laten twee mogelijke scenario's zien: een aantal agrariërs stort zich op het vergroten van hun bedrijf om rendabel te blijven (de zogenaamde plankgasboeren) en andere agrariërs investeren in verbredende activiteiten (omgevingsgerichte boeren). Naar aanleiding van de interviews denkt de projectgroep dat beide typen boeren deel zullen uitmaken van het toekomstige landschap van Twente en dat er ook veel tussenvormen zullen zijn. In de volgende paragrafen worden de visies van de geïnterviewden omtrent vergroting en verbreding besproken.

6.2.3 *Schaalvergroting*

De algemene verwachting onder de geïnterviewden is dat de trend van schaalvergroting zal doorzetten. Iedereen is het er mee eens dat schaalvergroting nodig zal zijn in het kader van kostprijsverlaging. Zo geeft de geïnterviewde melkveehouder aan dat zijn koeien over tien jaar waarschijnlijk op een andere locatie zullen staan – niet omdat hij zo graag wil verhuizen, maar omdat het nodig is om het bedrijf te vergroten, om er zodoende een goed inkomen uit te halen.

De mate van de schaalvergroting die zal plaatsvinden is nog onduidelijk. Jannie Lamberts verwacht hierbij dat de vergroting in Twente niet zo sterk zal toenemen als in andere gebieden van Nederland. Hille Kraak zegt dat de agrariërs die flink willen vergroten al uit Twente zijn vertrokken.

Schaalvergroting zal samengaan met het stoppen van andere agrarische bedrijven. Tom Jannink zegt dat vergroting van een bedrijf alleen kan als de gronden van gestopte collega's kunnen worden opgekocht. Ook de geïnterviewde melkveehouder beaamt dit: het land van stoppende agrariërs is nodig voor hen die doorgaan. Bijkomend nadeel hiervan, zeggen Jan Brinkman en Roeland Hinderdael, is de leegstand van de vrijkomende agrarische bebouwing.

De trend is dat schaalvergroting, dan wel intensivering, wel zal plaatsvinden in Twente, maar de vraag blijft in welk tempo dit zal gebeuren en tegen welke hindernissen de agrariërs aan zullen lopen.

Mestbeleid

Voor veel grondgebonden landbouw is de productie (aantal dieren) gerelateerd aan het aantal hectaren, gezien de noodzaak om mest op het land kwijt te kunnen. De projectgroep vreesde naar aanleiding van de theorie dat veel agrariërs niet zouden kunnen vergroten vanwege de moeilijkheid om meer hectares te verwerven in Twente. Toen deze vraag werd voorgelegd aan de geïnterviewde, waren de antwoorden uiteenlopend.

Hans Jolink vertelde dat de melkveehouderij binnen Nederland al zeer intensief is, aangezien Nederland al een derogatie op het mestbeleid heeft en dus al veel mest op een bepaald stuk land kwijt mag. Mocht deze derogatie opgeheven worden, dan zouden melkveehouders volgens hem wel een probleem hebben. Tom Jannink voorspelt verder dat het duurder zal worden om mest kwijt te raken als meer boeren aan schaalvergroting gaan doen. Hij geeft aan dat het dan misschien nodig zal zijn om mest uit Twente naar het noorden van Nederland te transporteren om daar te verspreiden over het land.

Aan de andere kant wordt gezegd dat mest geen probleem meer zal zijn in de toekomst. Volgens Gerrit Valkeman zal juist meer productie mogelijk zijn door het veranderend mestbeleid, waarbij wordt ingezet op mestverwerking en -vergisting. Wanneer mestverwerking meer zal plaatsvinden, zal de afhankelijke relatie tussen grondoppervlak en het aantal dieren afnemen. Momenteel wordt het grootschalig omzetten van mest naar energie nog niet toegepast omdat het nog te weinig economisch rendabel is.

Er lijkt dus enige tegenstrijdigheid te zijn over de vraag of mest in de toekomst wel of niet een beperkende factor zal zijn in de schaalvergroting.

Overige beperkende factoren

Naast mest, zijn er verscheidene andere factoren genoemd waardoor Twentse melkveehouders en andere agrariërs minder zouden kunnen vergroten dan gewild.

Een voorbeeld hiervan, genoemd door onder andere Gerrit Valkeman en Paul ten Velde, is de natuurwetgeving – verder uitgewerkt in de paragraaf ‘Landschap en natuur’. Hoewel sommigen die natuurwetgeving als bedreiging zien, zeggen Jan Brinkman en Roeland Hinderdael dat of het landschap een bedreiging voor vergroting is, afhangt van je eigen referentiekader. Hoewel Hans Jolink vindt dat het mestbeleid geen probleem moet zijn voor schaalvergroting of intensivering, denkt hij dat agrariërs wel tegen de nitraatrichtlijn aan zouden lopen.

Femke Daalhuizen noemde ook de Wet Milieubeheer als een beperkende factor voor schaalvergroting. De huidige trend is dat veel burgers vrijkomende agrarische bebouwing (VAB) opkopen om in te wonen. Hiermee komen zij in de buurt van een hindercirkel van een agrariër terecht, die dan niet meer kan uitbreiden door de huidige wetgeving omtrent stank en overlast.

Femke Daalhuizen noemde nog enkele sociale factoren die schaalvergroting kunnen beperken. Zo is de trend in Nederland dat de grootte van een bedrijf afhangt van de grootte van de familie. De mogelijkheid om groter te worden wordt dan eerder beïnvloed door technologische ontwikkelingen. Maatschappelijk draagvlak voor megastallen en dergelijke is ook van invloed op het uitbreiden van bedrijven. Dit kan een beperkende factor zijn, maar volgens Hans Jolink zijn megastallen op zichzelf geen probleem. Consumenten zouden volgens hem eerder geïnformeerd moeten worden over het welzijn van dieren, die zich prettiger voelen in die grotere moderne stallen, dan dat bedrijven zich zouden moeten laten vormen door de maatschappelijke mening.

6.2.4 *Verbreiding*

Verbreiding komt zowel vanuit agrariërs die iets naast hun bedrijf doen voor extra inkomsten als burgers die in het buitengebied wonen en daar een activiteit aan verbinden. Verbreiding is iets wat al zeer lang aanwezig is maar waar de laatste tijd steeds meer aandacht naar uitgaat.

In vergelijking met andere gebieden in Nederland wordt er in Twente niet veel aan verbreiding gedaan. Vinden de geïnterviewden dat hier een kans ligt voor agrarische ondernemers die het moeilijk krijgen met het veranderend beleid? Onder ander onderzoeker Femke Daalhuizen merkt op dat de regio Twente zich in ieder geval goed leent voor verbredende activiteiten – veel beter dan bijvoorbeeld de zeekleipolders in Groningen. Ook zijn er volgens Daalhuizen nu mogelijk goede kansen voor verbredende activiteiten vanwege de landelijke trend van ‘verzilvering’ – de oudere bevolking die geld kan en wil uitgeven aan recreatie en dergelijke. De meningen verschillen enigszins over de vraag of verbreiding een goede optie is voor de agrarische ondernemer in Twente.

Agnes Mentink vindt bijvoorbeeld dat verbreiding zeker een goede mogelijkheid is, maar alleen als de ondernemer daar geschikt voor is. Tom Jannink sluit zich hier bij aan - verbreiding wordt wel opgepakt in Twente, maar alleen door bepaalde boeren. Vaak heeft verbreiding ook weinig te maken met agrarisch ondernemen. Zowel Gerko Hopster als Hans Jolink zeggen dat agrarische bedrijven steeds groter worden en niet te combineren zijn met een verbredende tak. Zoiets is alleen mogelijk als bijvoorbeeld de partner de verbredende activiteit op zich neemt. Hans Jolink vult aan dat uit onderzoek van de LTO is gebleken dat bijvoorbeeld boerencampings een slechte investering zijn omdat je er veel geld en arbeid in moet steken. Het is meestal meer rendabel om wat meer koeien te nemen dan aan een nevenactiviteit te beginnen. Herman Snijders en Gerko Hopster geven aan dat veel mogelijkheden zoals *bed & breakfasts* en zorgboerderijen juist private initiatieven zijn, en niet

initiatieven vanuit verbredende agrarische ondernemers. Gerko Hopster vult aan dat deze private initiatieven voornamelijk in Vrijkomende Agrarische Bebouwing gebieden plaatsvinden.

Tom Jannink voorspelt dat toerisme in Twente zal groeien, en dat er voor agrariërs veel geld te verdienen valt in deze sector. Veel mensen recreëren in Twente vanwege het landschap en, zoals de geïnterviewde melkveehouder zegt, een gedeelte van het land moet ook open blijven voor de recreatie. Zo blijft er een aantrekkelijk landschap om in te recreëren. Volgens Agnes Mentink zal boerderij-toerisme echter een nichemarkt blijven. Hans Jolink beaamt dit. Verkoop aan huis, bijvoorbeeld, kan interessant zijn, maar alleen voor een kleine groep. Anders vindt er verdringing op de markt plaats. Als laatste noemen verscheidene mensen dat verbreding geen oplossing is voor de problemen die komen met het GLB. Paul ten Velde noemt dat de markt voor *bed & breakfasts* al is verzadigd, en ook Hille Kraak zegt dat degenen die kansen voor verbreding hadden, die al hebben gepakt. Hille Kraak benadrukt dat het wel goed is als er ruimte voor verbreding is in de bestemmingsplannen.

Streekproducten

Een optie om Twente op de kaart te zetten, anders dan intensieve of grootschalige landbouw, is door het vermarkten van streekproducten. Sommigen zien hier kansen in. Een anonieme geïnterviewde zegt zelfs dat streekproducten een belangrijkere trend lijken te zijn dan biologische producten. Femke Daalhuizen noemt ook dat lokale producten hip zijn bij consumenten, waardoor er dus veel vraag naar is.

Sommige geïnterviewden vinden dan ook dat zoiets op grote schaal zou moeten gebeuren. Er zou bijvoorbeeld één Twents keurmerk kunnen komen om de Twentse streekproducten op de markt te zetten. Agnes Mentink denkt ook dat een streekproduct dan Europa-breed gepromoot zou kunnen worden. Ook Gerko Hopster vindt dat er met een grotere blik naar gekeken moet worden. Je zou bijvoorbeeld kunnen inspelen op het feit dat er in het buitenland bij zuivelproductie vaak weinig rekening gehouden wordt met dierwelzijn.

Anderen denken dat er wel kansen zijn, maar in beperkte mate. Zo vinden zowel Hans Jolink als Tom Jannink dat streekproducten interessant kunnen zijn, maar voor een beperkte groep en op een kleinschalig niveau. Paul Goudberg denkt juist dat Twente meer toekomst heeft op het gebied van biologisch-dynamische voedselvoorziening dan van streekproducten. Ook Agnes Mentink ziet in de toekomst de landbouw zich meer richting biologisch begeven, vanwege strengere milieueisen.

6.2.5 Burgers in het buitengebied

Er komen steeds meer burgers in het buitengebied. Gerko Hopster merkt op dat deze trend niet te voorkomen is. Agnes Mentink vertelt dat het dus belangrijk is dat boeren en burgers goede relaties opbouwen. Er moeten volgens haar bijvoorbeeld nieuwe coalities komen waarbij een agrariër zijn koeien rondom het huis van een burger laat grazen. Femke Daalhuizen geeft aan dat het omvormen van agrarische woningen tot burgerwoningen nadelige consequenties kan hebben voor omringende agrariërs. Wanneer deze agrariërs willen uitbreiden worden ze geconfronteerd met de geurwet waardoor uitbreiding niet mogelijk is.

6.2.6 *Landschap en natuur*

Landbouw staat nooit los van het landschap eromheen. De relatie tussen boeren en het landschap en natuur wordt in belangrijke mate bepaald door wetgeving. Veel van de geïnterviewden benadrukken de karakteristieken van het Twentse landschap. De meesten zien de kleinschaligheid van het landschap als een gegeven dat beperkend werkt voor schaalvergroting. Ze hebben verschillende opvattingen over de huidige en over de gewenste relatie tussen landbouw en het landschap en de natuur. Toch wordt in één van de interviews genoemd dat ook hier gezocht wordt naar een optimum tussen landschap en landbouw, bijvoorbeeld door middel van een casco-benadering. Hierbij wordt uitgezocht welke landschapselementen zo belangrijk zijn dat ze gehandhaafd moeten blijven terwijl andere mogelijk verplaatst mogen worden of elders gecompenseerd.

Sommigen benadrukken de negatieve effecten voor de landbouw van de nabijheid van natuur en het beschermen van het landschap. Agnes Mentink noemt de Natura 2000 gebieden een bedreiging voor de landbouw. Er heerst namelijk al lange tijd onduidelijkheid rondom deze gebieden, en de boeren in deze gebieden krijgen strenge beperkingen opgelegd en weten vaak niet waar ze aan toe zijn. Ze kunnen ook niet uitbreiden en opschalen. Gerrit Valkeman (voor)ziet vooral problemen voor boeren in Noordoost-Twente, omdat hier meer Europese regelgeving van toepassing is door natuurgebieden aangewezen als Natura 2000 en milieuwetgeving. Hier zullen boeren volgens hem minder makkelijk kunnen meedoen met de schaalvergroting, die volgens Valkeman noodzakelijk zal zijn voor agrarische bedrijven om te kunnen blijven bestaan. Gerrit Valkeman noemt echter ook het veranderende Rijksbeleid omtrent Nationale Landschappen. De Nationale Landschappen zullen voortaan meer onder invloed staan van lagere overheden en ondernemers. Het is dus mogelijk dat de afspraken omtrent landbouw in deze gebieden veranderen.

Opvallend genoeg benadrukt Gerko Hopster juist de voordelen voor boeren in Noordoost-Twente. Zij krijgen namelijk extra subsidies vanwege het feit dat Noordoost-Twente een Nationaal Landschap is. Zuidwest-Twente heeft volgens hem ook forse beperkingen voor schaalvergroting, maar de boeren in dat gebied worden daar niet voldoende voor gecompenseerd

Agrariërs kunnen extra subsidie ontvangen wanneer zij aan agrarisch natuurbeheer doen. De geïnterviewden verschillen enigszins van mening over de bereidheid van boeren om dit te doen. Herman Snijders zegt dat veel boeren geen zin hebben om veel extra werk aan vergroening te doen, naast hun gewone werk. Gerko Hopster zegt dat veel agrariërs best aan landschapsbeheer willen doen, mits ze het kunnen uitbesteden. Dit is waarschijnlijk vooral voor grotere boeren een reële optie. Tom Jannink merkt wel dat veel boeren tegenwoordig meer waarde zien in houtwallen, vergeleken met vroeger.

Ondanks de verschillende meningen over de relatie tussen boeren en landschap en natuur, zijn veel van de geïnterviewden het erover eens dat het zeer belangrijk is dat boeren gecompenseerd worden voor 'natuurlijke handicaps'. Vooral Hans Jolink en Hille Kraak benadrukken dit.

6.2.7 *Ondernemerschap*

De algemene tendens waar de interviewers over spraken is dat ondernemerschap steeds belangrijker wordt. Gerko Hopster zegt dat dit ook door de overheid steeds meer wordt gestimuleerd en dat dit in de toekomst bepalend zal zijn voor wie er overblijven in de agrarische sector. Natuurlijk is er wel

interactie tussen de ondernemer en de overheid via het bestemmingsplan en mogelijke visies en doelstellingen rondom het buitengebied.

Of een boer overleeft in de agrarische sector hangt volgens de meeste geïnterviewden niet zozeer af van het landschap waarin hij boert maar meer van zijn kwaliteiten als ondernemer. Zowel Brinkman en Hinderdael als de geïnterviewde melkveehouder beschrijven een goede ondernemer als iemand die initiatief durft te nemen, risico's neemt en een goed ondernemingsplan heeft. Hij houdt rekening met de grillen van de markt en zorgt dat hij is ingelicht over de nieuwste ontwikkelingen. Hij kijkt naar de lange termijn en zorgt dat hij zijn investeringen zo snel mogelijk terug verdient. Volgens Jannie Lamberts zijn Twentenaren minder zakelijke ondernemers maar zijn ze vaak wel creatief.

De geïnterviewde melkveehouder zegt dat de ondernemer die wil overleven niet alleen moet denken aan hoeveelheden en massaproductie. Juist de drie P's – *People*, *Planet* en *Profit* - worden steeds belangrijker. Hij ziet het als een probleem dat er op agrarische scholen nauwelijks aandacht is voor ondernemerschap. Je moet leren om zelf te sturen en je blik te verruimen. Er moet gedacht worden in kansen en men moet weten dat een antwoord als 'nee' geen antwoord is. Graven naar de oorzaak van deze 'nee' en het oplossen.

Zowel Gerko Hopster als de geïnterviewde melkveehouder zien in de toekomst grotere bedrijven voor zich waar meerdere mensen werken. Hierdoor werkt men efficiënter en kan de persoon die graag ondernemer is die taak op zich nemen terwijl de ander zich meer richt op de uitvoering.

Agrarische ondernemers die verder gaan in de schaalvergroting moeten volgens Paul ten Velde gebruik maken van innovatieve en duurzame technieken, hoewel mestproductie en het kleinschalige landschap in vooral Noordoost-Twente hier uiteindelijk beperkende factoren kunnen zijn. Paul Ten Velde zegt ook dat ondernemers in Noordoost-Twente kansen zouden moeten zoeken in hun Nationaal Landschap, waardoor geld binnengesleept kan worden. Over mensen die verder willen in de verbreding van hun bedrijf zegt Hille Kraak dat ze zich hier wel met hart en ziel voor moeten inzetten. Hans Jolink ziet ook dat sommige ondernemers zich meer richten op de lokale bevolking, met nichemarkten, en dat een gedeelte van de ondernemers voor de wereldmarkt gaat produceren. Dit stuurt zichzelf, zegt hij, en hangt af van de ondernemer en de onderneming.

6.3 De praktijk en de theorie

In de voorgaande hoofdstukken is gekeken naar wat de literatuur zegt over verschillende trends. Aan de hand van de literatuur zijn verscheidene mensen geïnterviewd. In deze paragraaf worden de theorie en de praktijk aan elkaar gekoppeld.

Aangezien de plannen voor het nieuwe GLB nog niet definitief bekend zijn, is zowel door literatuurstudie als interviews niet geheel duidelijk te krijgen hoe het GLB eruit zal komen te zien. Toch komt bij beide terug dat omgevingsgericht boeren door middel van Groene en Blauwe diensten mogelijk belangrijker wordt.

Over de effecten van de veranderingen in het GLB op de melkveehouderij lopen de verwachtingen enigszins uiteen. Sommige geïnterviewden zien bijvoorbeeld vooral voordelen voor de melkveehouders van het afschaffen van het melkquotum, anderen zien hier meer nadelen van. In de beschreven theorie werd gezegd dat de voorspelling in ieder geval was dat de Nederlandse

melkproductie na het afschaffen van het melkquotum zou stijgen – maar of dit voor de Twentse melkveehouder positief zou uitpakken was uit de theorie nog niet duidelijk. Uit de interviews kwam naar voren dat de meeste geïnterviewden verwachten dat de melkproductie echter pas op de langere termijn zal stijgen. In de eerste vijf jaar na de afschaffing van het quotum wordt slechts weinig extra productie verwacht omdat dan relatief veel kleinere en oudere boeren zullen stoppen binnen de melkveehouderij.

De geïnterviewden bevestigden de theorie dat schaalvergroting en intensivering zullen plaatsvinden, dit is nodig om nog rendabel te kunnen boeren. De theorie is vrij negatief over de kansen van de Twentse agrariër om te vergroten – de grondprijs in Twente stijgt snel en het gebied heeft natuurlijke handicaps. Geïnterviewden zien deze factoren ook, maar gaan er niet vanuit dat deze factoren de concurrentiepositie erg zullen verslechteren.

De geïnterviewde personen hadden uiteenlopende meningen over het effect van het mestbeleid op intensivering. Uit het literatuuronderzoek blijkt dat er een kans bestaat dat de bemestingsnormen binnenkort worden aangescherpt, waardoor de mestkosten zullen stijgen. Dit is ten nadele van de intensiverende agrariërs. Toch verwachten sommige geïnterviewden dat het afvoeren van mest naar akkerbouwgebieden in het noorden van Nederland of de opkomst van nieuwe technologieën zoals mestvergisters als oplossing voor dit probleem zullen gaan dienen.

Uit literatuuronderzoek blijkt dat het beleid van het GLB mede bedoeld is om het concurrentievermogen van de sector te vergroten. Daarnaast is de Nederlandse agrarische sector nauw verbonden met de rest van Europa, door de hoge percentages export en import binnen Europa. Als de vrijemarktwerking binnen Europa wordt gestimuleerd, dan kan dit er in theorie voor zorgen dat de Twentse melkveehouder met meer concurrentie binnen Europa te kampen krijgt. Het grootste deel van de geïnterviewden was echter niet bang voor concurrentie binnen Nederland, dan wel vanuit Europa. Geïnterviewden zien dit zeker niet vóór 2020 als bedreiging, omdat Nederland nu een sterk concurrentievoordeel heeft ten opzichte van andere delen van Europa, door onder andere de complete infrastructuur voor melkproductie en –verwerking.

Uit literatuuronderzoek blijkt dat er in Twente gemiddeld minder landbouwbedrijven aan verbreding doen dan in de rest van Nederland. In lijn met wat de geïnterviewde personen hebben gezegd, zijn de bedrijven die aan verbreding doen veelal kleinere bedrijven, aangezien een rendabel agrarisch bedrijf moeilijk te combineren is met een verbredende activiteit. Vanuit de provincie wordt er gestimuleerd om meer te richten op de toeristische sector, en Twente staat ook bekend als een populair toeristische gebied, maar vanuit de geïnterviewden blijkt dat dit maar voor een selecte groep agrariërs een interessante optie is. De geïnterviewden benadrukken dat voor verbredende activiteiten een bepaalde ondernemersgeest noodzakelijk is.

De mogelijkheid om een Twents streekproduct op te zetten wordt niet genoemd in de literatuur, maar wel veel door de geïnterviewden. Ook is er de nationale trend dat biologisch voedsel steeds populairder wordt, maar slechts twee geïnterviewden zagen dit als een interessante optie voor de Twentse agrariër.

Uit de gesprekken blijkt dat de relatie tussen agrariërs en burgers zeer gevoelig ligt, vooral nu er steeds meer burgers in het buitengebied komen te wonen. Vanuit de literatuur komt het beeld naar voren dat de gemeenten vaak niet goed aangeven wat de rechten van buitenlui zijn ten opzichte van de agrariërs, wat tot conflicten kan leiden.

Vergrijzing lijkt vanuit de literatuur een belangrijke trend te zijn, waar agrarische ondernemers op in zouden kunnen spelen. Over het algemeen vormen ouderen een doelgroep die meer te besteden hebben. Toch is hier in de interviews niet specifiek op doorgevraagd en zou er nog meer onderzoek naar kunnen worden gedaan.

Alle geïnterviewde personen zijn het met elkaar eens dat ondernemerschap een steeds belangrijkere eigenschap wordt voor de agrariër. Vanuit de literatuur weten we dat er steeds meer beleid vanuit zowel landelijke als Europese overheden komt om het ondernemerschap te stimuleren.

Veel geïnterviewden benadrukten het belang van het kleinschalige landschap voor Twente. Over de effecten hiervan voor de landbouw verschillen de meningen – sommigen zien het als een bedreiging voor de Twentse landbouw, en anderen als een kans omdat deze natuurlijke handicap tot meer subsidie kan leiden. Uit beleidsplannen blijkt ook dat het kleinschalige landschap zeer belangrijk is voor de regio, en er zijn veel projecten die het behoud van karakteristieke Twentse kenmerken stimuleren. Of deze natuurlijke kenmerken positief of negatief uitpakken voor de agrariërs in de regio komt niet duidelijk uit de literatuur naar voren. Toch wordt in één van de interviews genoemd dat ook hier gezocht wordt naar een optimum tussen landschap en landbouw, bijvoorbeeld door middel van een casco-benadering.

Beperkingen voor landbouwbedrijven door het aanwijzen van gebieden voor Natura 2000 komen zowel in de literatuur als in enkele interviews terug. Toch wordt in verschillende interviews, net als in de theorie, de kans genoemd om je als boer rond deze gebieden dan maar meer te richten op verbredingsactiviteiten. Hierbij moet gezegd worden dat de boer hier de bepalende factor is. Sommigen hebben hun interesse meer liggen in de verbreding terwijl anderen puur de vergroting interessant vinden.

6.4 Conclusie

Door middel van de interviews met betrokkenen in het Twents buitengebied, heeft de projectgroep het beeld dat naar voren kwam uit de literatuurstudie kunnen verfijnen. Algemeen kan gezegd worden dat de geïnterviewden een meer positieve verwachting hebben voor de Twentse melkveehouderij dan welke de projectgroep naar aanleiding van de theorie had gevormd. De inkomenssteun van het GLB aan boeren in Nederland zal verder afnemen maar echte ondernemers kunnen hier volgens de geïnterviewde personen mee omgaan. Schaalvergroting en intensivering in de landbouw zal ook in Twente gewoon doorgaan. Mogelijk wel op iets kleinere schaal in vergelijking met het Nederlands gemiddelde. Door initiatieven zoals de Casco-benadering uit Tubbergen creëert men ruimte voor boeren en behoud de karakteristieken van het landschap. Door de schaalvergroting en de afname van het aantal boeren komen meer boerderijen vrij die in gebruik worden genomen door bedrijven of burgers. De groei van het aantal burgers in het buitengebied zorgt ervoor dat een goede relatie tussen boeren en burgers steeds belangrijker wordt. Vele geïnterviewde zien een concurrentievoordeel wat de Nederlandse melkveehouderij heeft t.o.v. het buitenland vanwege de complete infrastructuur voor melkverwerking en –productie. Ook zagen velen van de geïnterviewden de mogelijkheden voor verbreding zoals het vermarkten van streekproducten, huis aan huis verkoop etc. Daarnaast houden de geïnterviewden rekening met toekomstige technologieën zoals mestvergisting, welke de mogelijke negatieve effecten van strengere regels omtrent mest zouden

kunnen opheffen. Samenwerkingsverbanden tussen agrariërs kunnen in de toekomst grotere bedrijven opleveren met verschillende functies en/of actieve sectoren waarin met opereert.

Tenslotte hadden de geïnterviewden waardevolle inzichten omtrent de invloed van het karakter van agrariërs. Zij wezen de projectgroep erop dat een ondernemersgeest tegenwoordig heel belangrijk is voor een boer om te overleven, en dat een ander type ondernemersgeest nodig is voor verbredende activiteiten dan schaalvergroting.

7 Visies over gewenste anticipatie op trends in het Twentse buitengebied

7.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt samengevat wat de verschillende geïnterviewden vinden dat er moet gebeuren naar aanleiding van de trends in de landbouw en het buitengebied in Twente. Er wordt een schets gemaakt welke instanties deze acties zouden moeten uitvoeren. Dit wordt besproken aan de hand van een viertal onderwerpen, elk behandeld in een aparte paragraaf: schaalvergroting en vrijkomende agrarische bebouwing, verbreding, landschap en natuur en ondernemerschap. Per onderwerp wordt een overzicht gegeven van de verschillende visies over gewenste acties, en wordt afsluitend een deelconclusie gegeven. De paragrafen komen grotendeels overeen met de paragrafen van hoofdstuk 6, maar gewenste acties omtrent het GLB als geheel worden niet apart besproken. In de interviews heeft de projectgroep zich namelijk vooral gericht op wat er op plaatselijk en regionaal niveau zou kunnen gebeuren.

7.2 Schaalvergroting en vrijkomende agrarische bebouwing

De algemene indruk van de geïnterviewden over schaalvergroting is dat de markt bepaalt in hoeverre bedrijven zullen groeien en hoeveel bedrijven stoppen. Een gegeven is dat schaalvergroting plaatsvindt. Veel geïnterviewden geven aan dat de Twentse gemeenten middels een vlotte vergunningverlening moeten zorgen dat agrarische bedrijven kunnen groeien om levensvatbaar te blijven. De meesten geïnterviewde gaven aan dat het aantal vergrotende bedrijven via marktwerking geregeld moet worden, maar sommigen zien hierin nog een sturende rol van bijvoorbeeld de gemeenten.

Hans Jolink geeft aan dat wanneer een boer gebaat is bij het verplaatsen van een landschapselement als een houtwal, gemeenten hiervoor ruimte zouden moeten bieden. Een oplossing kan zijn dat de houtwal op een ongunstige locatie wordt verwijderd en op een voor de agrariër gunstige locatie weer wordt neergezet. Dit is bevorderlijk voor het agrarische bedrijf, terwijl het karakteristieke landschap toch behouden blijft. Meerdere geïnterviewden zijn het eens dat de gemeenten een actieve rol kunnen nemen door advies te geven (zelf of via externen) over het inpassen van nieuwe stallen, zoals op dit moment op verschillende plekken in Twente al gebeurt.

De schaalvergroting betekent ook dat in de toekomst een hoeveelheid agrarische bebouwing vrijkomt van voormalige agrarische ondernemers. Voor deze bebouwing is een herbestemming nodig. Een aantal verschillende betrokkenen geeft aan dat het beleid van gemeenten ten opzichte van VAB niet goed is. Gemeenten zouden volgens hen met een duidelijke visie moeten komen wat zij met de VAB willen of welke mogelijkheden er zijn. Bert Boerman, gedeputeerde van de provincie Overijssel, benoemde tijdens de jubileumbijeenkomst '5 jaar ervenconsulentschap' dat vanwege het grote aantal veranderende erven ook de provincie zich hier specifiek mee bezighoudt, hij noemt de erven het DNA van het landschap.

Deelconclusie:

Schaalvergroting zal voor veel agrarische bedrijven in Twente noodzakelijk blijven. Veel van de geïnterviewden vinden dat de gemeente hen hierbij moet faciliteren, door middel van een vlotte vergunningverlening en een creatieve houding ten opzichte van bijvoorbeeld landschapselementen. Ook vinden veel van de betrokkenen dat het positief zou zijn wanneer gemeenten duidelijkere visies zouden hebben ten opzichte van VAB.

7.3 Verbreding

In paragraaf 6.2 wordt beschreven hoe verbreding een plaats heeft in Twente. De meningen verschillen over de effectiviteit van verbreding voor een agrarisch bedrijf. Daarnaast wordt benoemd dat een deel van de verbredingsmarkt al verzadigd is en dat ook burgers op deze markt inspelen in de vrijkomende agrarische gebouwen.

Het belangrijkste is echter dat de ondernemer om te slagen met een verbredingsactiviteit, vooral zelf initiatief moet tonen - hij of zij moet er met hart en ziel voor gaan om er een aanvulling op het inkomen uit te verwerklijken. Volgens Jannie Lamberts is de creativiteit om een vorm van verbreding op te zetten zeker aanwezig bij Twentse ondernemers. De motivatie voor het daadwerkelijk opzetten van een verbredingstak hangt samen met het tonen van ondernemerschap. De ondernemers willen een bepaalde kans te benutten, of meer noodgedwongen een aanvulling op het inkomen zoeken op een andere manier dan door vergroting van het agrarische bedrijf.

Wanneer een boer aangeeft te willen verbreden, zou het goed zijn wanneer de gemeente hieraan medewerking verleent. Dit gaven meerdere geïnterviewden aan. Of ook plek is voor een grote toename in de verbreding, met het oog op verzadiging, is volgens velen een verantwoordelijkheid van de ondernemers zelf. Toch vinden andere geïnterviewden het wel belangrijk dat (lokale) overheden wat reguleren in verbredingsactiviteiten. Meningen hierover verschillen enigszins. Allen zijn het erover eens dat een duidelijke langetermijnvisie voor het buitengebied van belang is en dat de gemeente kaders moet aangeven waarbinnen de ondernemer zijn weg mag zoeken. De gebiedscoördinatoren kunnen de boeren desgevraagd advies geven over of het bedrijfseconomisch verstandig is het bedrijf op die plek te verbreden. De boeren moeten zelf op basis van ondernemingsbeslissingen besluiten welke kant ze op gaan met hun bedrijf.

Initiatiefnemers lopen echter wel tegen het gebrek aan visie van de gemeente aan. Onder andere Gerrit Valkeman benoemt dat overheden duidelijke kaders moeten maken voor verbreding en dat de markt zorgt voor regulatie. Nu heerst bij velen het gevoel dat de gemeente op basis van een aanvraag pas gaat nadenken of het initiatief 'ergens' in haar visie voor het buitengebied past, maar die visie is zelf nog te weinig concreet.

Diverse personen stellen voor om door de ontwikkeling van streekproducten, mogelijk onder een eigen keurmerk, als het ware 'het gebied te verkopen' en daardoor een afzetmarkt te maken voor (hoogwaardige) streekgebonden producten. Een dergelijk plan zou volgens hen door gemeenten in samenwerking met ondernemers vormgegeven moeten worden. Het is echter belangrijk dat het project niet alleen door de gemeente wordt getrokken maar door burgers en boeren zelf wordt

opgepikt. Een gemeente kan een aanzet geven maar uiteindelijk moet het 'bottom-up up' worden georganiseerd en verder worden ontwikkeld.

Deelconclusie:

Verbreding kan alleen door de ondernemer geïnitieerd worden. Agrariërs kunnen echter verschillende motivaties hebben voor verbreding. Met de inzichten dat een agrariër in ieder geval ten eerste als persoon geschikt moet zijn, dat de grootste kansen op verbreding al ingevuld lijken te zijn en dat ook burgers verbredingskansen invullen, rijst de vraag of nieuwe verbreding nog toekomst heeft voor de Twentse agrarisch ondernemer. Dit is een overweging voor de ondernemer, met creativiteit en onderscheiding zullen verbredingskansen succesvol benut kunnen worden. De meningen verschillen over of de (lokale) overheid moet reguleren in aantallen of dat dit puur door de marktwerking moet gebeuren. Als 'regio Twente' zou meer aandacht kunnen komen voor streekproducten. Dit werkt alleen als deze 'bottom-up' georganiseerd wordt. Van de gemeenten wordt verlangd dat ze een visie voor het buitengebied opstellen, zodat de initiatiefnemer een idee heeft binnen welke kaders gewerkt kan worden.

7.4 Landschap en natuur

Het landschap en de natuur hebben een grote invloed op de bedrijfsvoering. Door de status van Nationaal Landschap is het landschap in Noordoost-Twente meer van invloed dan in Zuidwest-Twente. Gerrit Valkeman verwacht dat agrariërs mee kunnen groeien met de landelijke trends totdat ze tegen de natuurwetgeving aanlopen. Voor de agrariër is het landschap een belemmering in de zin dat door het behoud van het kleinschalig landschap de kostprijs voor een Twentse boer hoger is dan elders, en dat het uitbreiding in de weg kan staan. In de gemeente Tubbergen wordt visie ontwikkeld op welke landschapselementen in de huidige staat moeten blijven en welke landschapselementen mogelijk verplaatst kunnen worden. Dit biedt agrariërs mogelijkheden om toch aan schaalvergroting te doen. In andere gemeenten wordt deze visie gemist, en hoopt men dat dit in de toekomst zal worden opgepakt in een visie voor het buitengebied.

Binnen het nieuwe GLB is dertig procent van het totale landbouwbudget gereserveerd voor plattelandsontwikkeling. Dit is de zogenoemde tweede pijler van het GLB. Daarnaast schuift de Nederlandse overheid volgens Herman Snijders verantwoordelijkheden over natuurgebieden door naar provincies en particuliere partijen. Zodoende kan met Europees geld en particuliere initiatieven het Nederlands natuurbeleid bekostigd worden. Volgens Gerrit Valkeman mag Nederland zelf de waardevolle gebieden in Nederland aanwijzen waarvoor geld uit de tweede pijler beschikbaar komt. Het is volgens hem dus zaak voor de provincie Overijssel te zorgen dat de Overijsselse gebieden op waarde geschat worden, zodat daar voldoende financiële middelen voor komen. De provincie lobbyt dan ook bij het Rijk om de Natura 2000 gebieden en kleinschalige landschappen als waardevolle gebieden aan te merken.

De provincie lobbyt onder andere voor het Nationaal Landschap van Noordoost-Twente, maar het zou volgens Valkeman ook goed zijn wanneer de Noordoost-Twentse gemeenten samen met bedrijven en particulieren een visie voor het gebied ontwikkelen om beter op de kaart te komen. De gemeenten en bedrijven staan namelijk dicht bij de gebieden en moeten dus bij de provincie kunnen aantonen waarom juist hun gebieden zo belangrijk zijn. Wanneer een goede strategie

toegepast wordt, met inachtneming van de EU-doelen, is het makkelijker subsidiegeld te krijgen. Lobbywerk bij het Rijk voor een specifiek gebied moet wel in overleg met de provincie gebeuren om elkaar niet in de weg te lopen. Hans Jolink, deelt de visie dat de gemeente daarvoor via de provincie lobbywerk kan verrichten.

Op meer lokaal niveau worden agrariërs door middel van financiële compensatie gestimuleerd om Groene en Blauwe diensten uit te voeren. Deze regeling is echter per gemeente verschillend ingevuld. Volgens Tom Jannink is deze vergoeding vaak vooral kostendekkend. Onder andere Agnes Mentink benoemt dat het agrarisch natuurbeheer relatief vaak door oudere boeren zonder opvolging wordt gedaan en dat boeren die zich puur op schaalvergroting richten hier meestal geen interesse in hebben. Door meerdere geïnterviewden wordt erkend dat de oorzaak hiervan ligt bij de wisselingen in het beleid aangaande plattelandsbeheer: boeren kunnen er niet op vertrouwen dat de landelijke en Europese overheden genoeg geld zullen blijven vrijmaken voor dergelijke diensten. De Nederlandse overheid heeft echter aangegeven de uitvoering van het plattelandsbeleid bij de provincie en gemeenten neer te leggen. Dus wanneer provincies en gemeenten willen dat boeren groene en blauwe diensten uitvoeren, zullen zij voor meerdere jaren garant moeten staan voor het subsidiebedrag dat de boer gaat ontvangen voor zijn diensten.

Er is een discrepantie tussen de agrariërs die het landschap onderhouden en de financiële opbrengsten die de recreatie- en toerismesector krijgt, omdat het landschap toeristen aantrekt. Volgens meerdere bronnen kan het landschap ook in het voordeel van boeren werken. Dit is iets waar volgens Paul ten Velde de agrariërs zelf voor in actie moeten komen. Eén van manieren waarmee agrariërs dit al doen is door een verbredingactiviteit als huisverkoop.

Om agrarisch ondernemers te ondersteunen in de combinatie van gangbare agrarische bedrijfsvoering in met natuur en landschap ontwikkelt vertelt Lieke van Berkum Dit project is ontwikkelt door de LTO voor Noordoost-Twente en heet 'goed boeren in een kleinschalig landschap'.

Deelconclusie:

Landschap en natuur zijn van grote invloed op de bedrijfsvoering in Twente. Door de veranderingen door de Nederlands overheid wordt gezocht naar een nieuw kader voor het beheer van het nationaal landschap. Om te zorgen dat Twente voor haar landschap in aanmerking komt voor landschapssubsidies is het van belang dat het gebied een visie ontwikkelt op basis waarvan de Nederlandse overheid kan besluiten het kleinschalige landschap van Twente aan te duiden als waardevol gebied.

Agrariërs hebben een nadeel in de bedrijfsvoering door het kleinschalig landschap, maar dit zou op een manier gebruikt kunnen (gaan) worden zodat dit een kracht van Twente wordt. Dit moet echter door ondernemers zelf opgepakt worden. Om het uitvoeren van groene en blauwe diensten te bevorderen, moeten provincie en gemeente voor langere termijn een goede compensatie garanderen. Een project als 'goed boeren in kleinschalig landschap' waarbij agrariërs worden ondersteund in hun bedrijfsvoering biedt agrariërs ondersteuning in een bedrijfsvoering die valt in het kleinsschalig Noordoost-Twente.

7.5 Ondernemerschap

Onder andere Agnes Mentink benoemt dat meer ondernemerschap nodig is vanuit de agrariër. In tijden van verandering komt naar boven of een agrariër dit in voldoende mate bezit om in te spelen op deze veranderingen. Gedurende de tijd verandert er van alles, daarom is er voor een agrariër altijd een bepaalde mate van ondernemerschap nodig. Vooral voor de melkveehouderij verandert de huidige structuur na 2015 ingrijpend en het vergt ondernemerschap om daar goed mee om te gaan. Dit zal bij een deel van de melkveehouders goed lukken. Een ander deel zal met enige moeite blijven bestaan en een laatste deel zal besluiten om de eigen bedrijfsvoering te stoppen. De marktwerking in de intensieve veehouderij, en over een paar jaar ook in de melkveehouderij na de afschaffing van het melkquotum, vraagt van de agrariërs om hun ondernemerschap te gebruiken om een vitale agrarische onderneming te behouden.

Ondernemerschap bestaat uit het zien van, en inspringen op, (nieuwe) mogelijkheden. Dit is een eigen verantwoordelijkheid van de ondernemer. Een deel van de agrariërs ontwikkelt ondernemerschap, of laat de aanwezigheid van ondernemerschap al zien. Ontwikkelingen gebeuren bijvoorbeeld door deelname aan 'praatclubs', het bezoeken van cursussen en lezingen of door het gebruik maken van nieuwe innovatieve technieken. Volgens Jan Brinkman hebben melkveehouders veel vakmanschap, maar missen ze ondernemerschap. In tijden van grote veranderingen krijgt deze groep het moeilijker en zal misschien zelfs de zelfstandige bedrijfsvoering moeten opgeven. Over de huidige bedrijfsvoering zegt hij dat met goed ondernemerschap de investeringen tegenwoordig in zes tot tien jaar moeten worden terugverdiend. Hier tegenover staat de geïnterviewde melkveehouder, hij benoemt dat er minimaal een visie voor tien jaar nodig is, en twintig jaar wanneer je een nieuwe stal wilt bouwen. Zijn visie is juist dat een ondernemer stevig in zijn schoenen moet staan. De ondernemer is de baas en niet de bank. In economisch slechte tijden moet hij juist geld uitgeven zodat hij voorbereid is op de goede tijden die komen. Zijn visie moet flexibel zijn om in te spelen op nieuwe mogelijkheden, maar moet ook richting geven, zodat continuïteit van de bedrijfsvoering gewaarborgd blijft.

Er wordt verschillend gedacht over de rol van de overheid, vooral over de rol van de gemeente. Zo zeggen Jan Brinkman, Gerko Hopster en de geïnterviewde melkveehouder dat het ondernemersklimaat slechts in beperkte mate bepaald wordt door de overheid. De ondernemer dient binnen de aanwezige mogelijkheden kansen te creëren of aan te grijpen. Anderen, namelijk Tom Jannink, Paul ten Velde en Hille Kraak zien ook een faciliterende of sturende rol voor de gemeente, door bijvoorbeeld bestemmingsplannen op kortere termijn te wijzigen en daarmee ruimte te creëren voor de ondernemer.

Ondernemers worden volgens veel van de geïnterviewden soms belemmerd in hun initiatieven doordat er bij de overheid, voornamelijk op het niveau van de gemeente of provincie, nog geen duidelijkheid is over de visie voor een gebied. Hierbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan de mogelijkheid tot het verwijderen of verplaatsen van een houtwal, regelgeving betreffende een Natura 2000-gebied, of vergunningen voor het toestaan van verbredingsactiviteiten.

Deelconclusie:

De agrariër moet ondernemerschap tonen. Dit is voor een deel van de agrariërs al hun manier van werken, anderen zullen de veranderingen goed opvangen, en een laatste groep zal de aansluiting niet goed kunnen vinden en het zelfstandige agrarisch bedrijf (moeten) opgeven. De rol van de gemeente of een hogere overheid doet voor de één niet ter zake, omdat de ondernemer zelf zijn kansen moet creëren. Een ander ziet een ondersteunende rol van de gemeente door mogelijkheden te creëren en te faciliteren. Wanneer ondernemers met nieuwe ideeën komen worden zij soms tegengewerkt door de afwezigheid van kaders waarbinnen ze willen uitbreiden, hetzij in verbreding, hetzij in vergroting van de agrarische onderneming.

8 Gemeenten in de schijnwerpers

8.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op wat gemeenten in de regio Twente zelf kunnen doen aan de veranderende situatie, met name in de landbouw en aanverwante sectoren. Veel veranderingen hebben invloed op heel Twente, waardoor een regionale aanpak van de knelpunten in de ogen van de projectgroep beter zijn doel zal bereiken. Middels dit hoofdstuk wordt een antwoord gegeven op de vraag hoe gemeenten in kunnen spelen op ontwikkelingen in het buitengebied, de tweede onderzoeksvraag. Dit hoofdstuk is in drie paragrafen verdeeld. Als eerste zal worden aangegeven wat gemeenten in regionaal verband kunnen verbeteren. Vervolgens worden verbeteringen aangedragen voor de afzonderlijke gemeenten als bestuursorgaan. Als laatste punt worden een aantal losse aanbevelingen gedaan waar de Twentse gemeenten, mogelijkerwijs in regionaal verband, hun voordeel uit kunnen halen.

8.2 Regionale samenwerking

Het nieuwe Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) en de afschaffing van het melkquotum veroorzaken veranderingen in de landbouwsector in Nederland. Twentse agrariërs zullen hier ook veranderingen van ondervinden. Juist in een situatie waarin de financiële basis van agrariërs verandert is het belangrijk om als regio een duidelijke visie te hebben voor het buitengebied. In deze visie moet duidelijk zijn hoe gewenste ontwikkelingen gestimuleerd dienen te worden en ongewenste ontwikkelingen vermeden dienen te worden. Welke ontwikkelingen gewenst zijn en welke ongewenst zijn, kan door de regio zelf bepaald worden. Deze visie is momenteel onvoldoende aanwezig binnen Twente. De aanbeveling van de projectgroep is om regionaal een visie op te zetten voor het buitengebied van de regio Twente, waarbij alle gemeenten worden betrokken. Een voortzetting van het huidige regionaal overleg, BGO Noordoost-Twente en BGO Zuidwest-Twente of een combinatie van die twee, ziet de projectgroep als een goede basis waar vanuit een regionale visie gewerkt kan worden.

In deze regionale visie kunnen richtlijnen worden opgenomen omtrent het omgaan met het landschap en hoe agrariërs en andere gebruikers van het buitengebied het beste zijn in te passen in het gebied. Daarbij kunnen trends als verburgering, verpaarding, verstening, verrommeling en toerisme, welke in hoofdstuk vier aan bod zijn gekomen, worden meegenomen. Met betrekking tot toerisme kan de regio nadenken onder welke omstandigheden recreatie het best valt in te passen in het buitengebied. Verrommeling, bijvoorbeeld door de komst van een autosloper in het buitengebied, is een sluimerende trend en kan worden voorkomen. Bedrijven, welke de ruimtelijke kwaliteit van het buitengebied aantasten, kunnen beter plaatsnemen op bedrijventerreinen. In een regionale visie kunnen hiervoor algemene kaders worden genoemd, die in een gemeentelijke visie concreter worden uitgewerkt (zie paragraaf 8.3).

Volgens de projectgroep moet in de visie echter wel voldoende ruimte worden geboden aan agrariërs die verbredende activiteiten willen ontplooien of juist richting schaalvergroting willen gaan, en bedrijven welke nieuwe economische activiteiten in het buitengebied ontwikkelen en welke bijdragen aan de ruimtelijke kwaliteit. De regionale visie is een visie op hoofdlijnen waarbinnen

gemeenten afzonderlijk een specifiekere, gemeentelijke visie (zie paragraaf 8.3) kunnen inpassen. De afzonderlijke visies mogen geen tegenstrijdigheden bevatten.

Met een regionale visie kan de regio een vuist maken richting de provincie. De projectgroep ziet dat de regio zich beter kan profileren naar de burger, de provincie, het Rijk of Europa, bijvoorbeeld voor het aanvragen van subsidies of het vermarkten van streekproducten. Dit kan echter pas als een regionale visie voor het buitengebied aanwezig is.

Een ander aandachtspunt voor regionale samenwerking is de trend van vergrijzing en bevolkingskrimp. De aanpak voor dit beginnende probleem in Twente kan, volgens de projectgroep, het beste regionaal worden aangepakt. Beleidsmakers ontkennen vaak dat bevolkingskrimp in hun eigen gemeente plaatsvindt, en denken dat dit alleen bij andere gemeenten voorkomt. Door extra huizen en bedrijventerreinen in een gemeente te ontwikkelen kan een gemeente het eigen probleem mogelijk tijdelijk oplossen, maar in andere gemeenten wordt daardoor het probleem van bevolkingskrimp juist versterkt. Als de regio Twente als één geheel optrekt in het geval van bevolkingskrimp, wordt het onnodig ontwikkelen van nieuwe woonwijken en bedrijventerreinen voorkomen. Echter, gemeenten moeten ook samen op zoek naar nieuwe inkomstenbronnen, omdat de gemeente in beperktere mate kan profiteren van de uitgifte van bouwgrond wanneer er door de bevolkingskrimp minder vraag naar nieuwbouwlocaties is. De omslag van groei naar krimp, welke uiteindelijk heel Twente zal treffen, vraagt om een regionale aanpak waarbij gemeenten elkaar niet beconcurreren.

Vergrijzing kan door gemeenten ook als voordeel worden gezien. Over het algemeen hebben oudere mensen de beschikking over veel vrije tijd en geld. Deze combinatie biedt kansen voor een toeristisch Twente, waarbij de regio kan inzetten op zogenaamde verzilvering; het stimuleren van de komst van (jong)bejaarden naar de regio om gebruik te maken van het gebied voor vrijetijdsdoeleinden. Bevolkingskrimp en vergrijzing kunnen worden geïmplementeerd in de regionale visie van Twente. De vergrijzing biedt Twente enorme kansen op het gebied van toerisme, mede omdat Twente nu al vaak bezocht wordt door oudere recreanten en het gebied voor hen dus blijkbaar aantrekkelijk is. Toerisme in het algemeen kan worden gestimuleerd door een regionale aanpak waarbij het gebied Twente als geheel wordt gepromoot. De projectgroep ziet een regionale samenwerking waarbij gerefereerd wordt aan bijvoorbeeld FC Twente, Grolsch, Twente als toeristische groene regio, de hightech innovatieve campus en het Nationaal Landschap Noordoost-Twente als optimale stimulans om het gebied te bezoeken. De gemeenten kunnen hierbij een voortrekkersrol spelen, omdat uiteindelijk de toerist in één van de Twentse gemeenten terecht komt. De uitvoering van de promotieactiviteiten is een taak voor een extern bureau zoals 'Regio Twente'.

Als aanvulling op de promotie van het gebied ziet de projectgroep de opkomst van streekproducten in Twente als een waardevolle kans. Het voordeel hiervan is dat tevens regionale agrariërs kunnen worden betrokken bij dit project. Voor de gemeenten in Twente is een faciliterende rol weggelegd waarin zij regionaal een logo/identiteit en uitstraling bedenken, of anderen hiertoe aanzetten, ten behoeve van streekproducten. Wanneer de gemeenten in Twente regionaal de basis hebben gelegd voor het vermarkten van streekproducten, is het vervolgens een taak aan de agrariërs om daadwerkelijk te gaan produceren onder dit logo voor streekproducten. Gemeenten kunnen naar de agrariërs toe een informatieve rol spelen, maar dit kan ook worden gedaan door andere instellingen zoals 'Regio Twente'. Deze partij kan ook geschikt zijn om consumenten te informeren over de regionale producten uit Twente. Hierbij moeten gemeenten verder durven te kijken dan Twente zelf.

Nederland en zelfs Europa kunnen uitstekende afzetmarkten zijn voor Twentse producten als men weet dat de regio hoogwaardige producten levert.

8.3 Gemeentelijke visie

Naast de samenwerking tussen gemeenten kan een individuele gemeente zelf ook veel knelpunten aanpakken. Het is belangrijk dat een gemeente zich niet alleen houdt aan de regionale visie voor Twente, maar ook een eigen visie vormt en beleid hanteert dat van toepassing is op het eigen buitengebied. De gemeente moet zelf een visie opstellen en daarin vastleggen hoe haar buitengebied er in de toekomst uit moet zien. Het is bij de projectgroep bekend dat veel gemeenten al een recente visie op het landschap (Landschapontwikkelingsplan) hebben geformuleerd. Echter, veel geïnterviewde partijen gaven aan dat de visie die de gemeente nu heeft te beperkt of niet concreet genoeg is. De projectgroep acht het dan ook wijs als individuele gemeenten een duidelijke visie formuleren voor het buitengebied waar naast landschap ook wensen ten aanzien van bijvoorbeeld landbouw, niet-agrarische bedrijvigheid, verpaarding en recreatie concreet worden benoemd. Aan de hand hiervan zal het in de toekomst makkelijker zijn om binnenkomende initiatieven te beoordelen op wenselijkheid. Bij het vormen van deze visie is het belangrijk dat de gemeente met alle betrokken partijen om tafel gaat zitten, zoals burgers, agrarische en niet-agrarische ondernemers, het Waterschap, en andere betrokken instanties, zodat er een breed gedragen beleid ontstaat.

Een goed voorbeeld van een gemeente die al bezig is met het concreet maken van de visie op het buitengebied, is de gemeente Tubbergen. Hier is men bezig met het ontwikkelen van een casco-regeling. Hierin wordt vastgelegd welke landschapselementen van fundamenteel belang zijn voor de uitstraling van het landschap en hierom moeten blijven, en welke landschapselementen eventueel in aanmerking komen voor verplaatsing. Door hier een duidelijke visie voor op te stellen is het voor agrariërs in het buitengebied duidelijk wat wel en niet mogelijk is en kunnen aanvragen voor het verplaatsen van landschapselementen sneller verlopen.

Zoals beschreven in voorgaande hoofdstukken zal de landbouw de komende jaren mogelijk sterk veranderen. Het is belangrijk dat een gemeente hierop is voorbereid en dat zij een visie heeft voor de toekomst van het buitengebied. Aangezien men ziet dat schaalvergroting en verbreding trends in de landbouw zijn die steeds sterker naar voren komen, mede veroorzaakt door veranderingen in het GLB, kan een gemeente hier nu al op anticiperen.

Voor bijvoorbeeld verbreding is het wellicht noodzakelijk dat het bestemmingsplan op een bepaald terrein veranderd wordt. De procedure hiervoor wordt op dit moment door verschillende partijen omschreven als tijdrovend. Gemeenten zouden kunnen kijken of het wenselijk is dat in bepaalde gevallen het bestemmingsplan wordt aangepast en hoe ze de procedure hiervoor kunnen versnellen. Op deze manier kunnen gemeenten beter en adequater reageren op agrariërs die met initiatieven naar het gemeentehuis komen. Het is nadrukkelijk niet de taak van de gemeente om verschillende soorten verbredingsactiviteiten te gaan reguleren. Dit is volgens de projectgroep iets dat de markt zelf moet regelen. Als echter opvalt dat veel boeren met het idee komen om recreatiewoningen te plaatsen, dan kan de gemeente bijvoorbeeld een gebiedsmakelaar inschakelen om eens met deze boeren te gaan praten of deze vorm van verbreding economisch gezien wel zo verstandig is. Voor de gemeente is hier slechts een faciliterende rol weggelegd: het mogelijk maken van bepaalde verbredingsactiviteiten door snelle wijzigingen in het bestemmingsplan, zolang deze in de regionale en gemeentelijke visie passen.

De gemeente kan ook inspelen op de trend van schaalvergroting, door bijvoorbeeld landschappelijke voorwaarden vast te leggen. Als een boer een nieuwe grote schuur wil bouwen kan bijvoorbeeld een ervenconsulent worden ingeschakeld door de gemeente. Deze consulent kan een plan maken hoe men deze nieuwe schuur zo goed mogelijk in het landschap kan inpassen. De gemeente kan de boer vervolgens een vergunning geven voor het bouwen van de schuur, op voorwaarde dat men zich aan het voorgestelde plan van de ervenconsulent houdt. Ook hierin is het niet de taak van de gemeente te bepalen of het voor deze boer wel verstandig is om te vergroten. De gemeente gaat vooral over ruimtelijke kwaliteit en toetsing aan de gestelde kaders en niet over het ondernemersplan van de boer.

Door meerdere partijen is ook aangedragen dat het goed zou zijn wanneer de gemeente nadenkt over wat er moet gebeuren met vrijkomende agrarische bebouwing (VAB). De doorgaande schaalvergroting zal er hoogstwaarschijnlijk toe leiden dat er de komende jaren meer VAB bij komt. Wat wil en kan men met deze gebouwen? Mogelijk is het wenselijk om deze af te breken om de ruimte in het landschap te bewaren. Anderzijds kan deze bebouwing ook omgevormd worden tot burgerwoning of plattelandswoning. Hierbij is het belangrijk dat de gemeente rekening houdt met de omliggende bedrijven, die in het geval van burgerwoningen ineens te maken krijgen met de Hinderwet en mogelijk geremd worden in hun groei mogelijkheden. Burgers kunnen echter ook het landschap beïnvloeden door bijvoorbeeld extra schuren te willen bouwen of paarden aan huis te houden. Dit kan leiden tot verstening en verpaarding in het landschap. De groeiende professionele paardenhouderij biedt wellicht economische perspectieven voor het buitengebied, maar een gemeente moet wel duidelijk een beeld en beleid hebben hoe deze in het landschap ingepast kunnen worden.

Ook ziet men steeds vaker midden en klein bedrijven (MKB's) VAB overnemen. Ook hierover kan een gemeente, volgens de projectgroep, een duidelijke visie vormen. Als deze bedrijven puur gebruik wil maken van deze goedkope hectares omdat het voordeliger is dan zich te vestigen op een industrieterrein, dan is dat volgens de projectgroep geen goede ontwikkeling. Als de bedrijven echter een goede motivatie hebben voor het overnemen van VAB en landschappelijk op een goede manier kunnen worden ingepast, dan moet de gemeente ruimte scheppen voor deze bedrijven om zich hier te vestigen. Leegstaande bebouwing op het platteland leidt namelijk tot verpaupering en is ook niet wenselijk.

Als een gemeente een visie heeft gevormd voor hun eigen buitengebied is het ook van belang dat de kenmerken van het landschap in stand wordt gehouden. Op dit moment zijn Groene & Blauwe diensten hier een voorbeeld van. Agrariërs onderhouden het landschap en ontvangen hier een financiële vergoeding voor. Echter, deze vergoeding is vaak slechts kostendekkend. Dit betekent dat het voor boeren financieel gezien niet uitmaakt of men het landschap wel of niet onderhoudt. De vergoeding zou dan ook omhoog moeten, om het aantrekkelijker te maken hier tijd en energie in te steken. Zoals aangegeven in de vorige paragraaf maken samenwerkende gemeenten met een duidelijke visie voor hun gebied meer kans op subsidies van hogere overheidsniveaus. Deze middelen zouden ingezet kunnen worden om bijvoorbeeld de vergoeding Groene & Blauwe diensten te verhogen. Hierin is het belangrijk dat Noordoost en Zuidwest Twente samenwerken en niet als twee individuele partijen gaan handelen (zie paragraaf 8.3). Een andere mogelijkheid om deze financiën rond te krijgen is bijvoorbeeld om juist ondernemingen die zich richten op toerisme mee te laten betalen, aangezien zij profiteren van een aantrekkelijk landschap.

Eén van de dingen die de projectgroep tijdens het project is opgevallen is dat individuele gemeenten vaak met heel goede initiatieven komen, maar dat deze niet regionaal uitgevoerd worden. Een regeling als de casco-regeling die ontwikkeld wordt binnen de gemeente Tubbergen zou voor veel gemeenten een uitkomst kunnen bieden. Het is daarom van belang dat de communicatie tussen de verschillende gemeenten op een goede en georganiseerde manier blijft verlopen. Wellicht is het een optie om een platform op te richten waar gemeenten hun vragen kwijt kunnen, waarna het platform kijkt of er in andere gemeenten al over deze problemen is nagedacht en wellicht al een oplossing klaarligt.

8.4 Verdere aanbevelingen

Hieronder volgen nog een aantal manieren waarop de Twentse gemeenten mogelijk in kunnen spelen op trends die op het buitengebied afkomen. Een veelgehoorde opmerking die de projectgroep ter oren is gekomen, is: “Er is niets zo onbetrouwbaar als de overheid”. Het zou de gemeente dan ook geen kwaad doen haar imago op te vijzelen van beperkend bureaucratisch orgaan tot een partij die meedenkt, ontwikkelingsgericht is en hierin faciliteert. Dit zou kunnen worden bereikt door bijvoorbeeld het eerder genoemde versnellen van gemeentelijke procedures of het aanbieden van informatie over mogelijke ontwikkelingen. Op dit laatste punt zal verderop nader worden ingegaan. Het is de taak van de gemeente een duidelijke visie op te stellen voor het buitengebied waarin bepaalde kaders voor groei in bijvoorbeeld de landbouw, landschap en mogelijke andere veranderingen worden gegeven. Binnen deze kaders moet de gemeente de vrije hand laten aan de bewoners en gebruikers van het buitengebied.

Op het gebied van informatievoorziening is er verbetering mogelijk bij de gemeente. Als een gemeente in een regionale en gemeentelijke visie heeft bepaald dat men graag agrariërs in een gebied houdt, en men ziet veranderingen aankomen in bijvoorbeeld het GLB, dan kan de gemeente faciliteren in informatievoorziening. Zo zou zij, in dit geval bijvoorbeeld samen met de LTO, een informatieve flyer uit kunnen geven en deze onder agrariërs verspreiden. Ook kan zij de LTO vragen een informatiebijeenkomst te organiseren voor agrariërs. Omdat deze ontwikkelingen ook andere gemeenten treffen, en deze waarschijnlijk met dezelfde problematiek te maken hebben, kan het maken van deze flyer of het houden van deze bijeenkomst ook regionaal worden opgepakt. Het is dus niet per se de taak van de gemeente zelf om inwoners van informatie te voorzien, maar door het inschakelen van gespecialiseerde partijen, kan zij wel proactief faciliteren in het behoud van het buitengebied zoals omschreven in haar eigen visie. Als er namelijk niet geanticipeerd wordt op bepaalde trends is de gemeente overgeleverd aan autonome ontwikkelingen en is het landschap en de situatie in het buitengebied al veranderd voordat de gemeente erop heeft ingespeeld.

Ook wat betreft het landschap in Twente is het belangrijk dat Noordoost-Twente en Zuidwest-Twente niet langs elkaar heen werken, maar juist de krachten bundelen. Zoals aangegeven in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk is het van belang Twente als geheel op de kaart te zetten. Volgens de projectgroep zou de regio als geheel samen moeten werken om financiële ondersteuning te krijgen voor het behoud van het kleinschalige landschap dat Twente zo uniek maakt. Het feit dat een deel van de regio de titel ‘Nationaal Landschap’ draagt en een deel niet, zou niet uit moeten maken, aangezien hier verder geen financiële vergoeding aan verbonden is.

9 Conclusie en aanbevelingen

Dit hoofdstuk is verdeeld in twee paragrafen. In de eerste paragraaf worden een aantal conclusies getrokken, onderverdeeld op basis van de afzonderlijke hoofdstukken. In de tweede paragraaf worden een aantal aanbevelingen gedaan voor vervolgprojecten, die eventueel door de Twentse gemeenten en de Groene Kennispoort geïnitieerd kunnen worden.

9.1 Conclusies

9.1.1 *Achtergrond*

In de eerste twee analyses van dit rapport is de achtergrond geschetst waartegen de trends in de landbouw en het buitengebied in Twente moeten worden bekeken. De belanghebbendenanalyse (hoofdstuk 3) gaf aan dat er veel partijen zijn in het gebied en dat deze mogelijk tegenstrijdige belangen hebben. In de gebiedsanalyse (hoofdstuk 4) werd duidelijk dat Twente een uniek gebied is binnen Nederland. Dit is zichtbaar in het landschap, en door de agrarische structuur van Twente te vergelijken met geheel Overijssel en Nederland. Twente heeft een kleinschalig landschap, met relatief kleine bedrijven. De melkveehouderij is de belangrijkste agrarische sector in Twente.

9.1.2 *Trends in de landbouw en het buitengebied in Twente*

De eerste onderzoeksvraag, ‘Welke trends komen op de landbouw en het buitengebied in Twente af?’, is beantwoord door middel van literatuuronderzoek (hoofdstuk 5) en interviews (hoofdstuk 6). Er zijn veel verschillende trends gevonden, welke elk een eigen invloed op Twente hebben, maar welke ook vaak nauw met elkaar samenhangen. Voor de landbouw, welke zeventig procent van het buitengebied van Twente beslaat, zijn de veranderingen in het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) een belangrijke factor, die mogelijk veel veranderingen gaat brengen. Er komen ook steeds meer niet-agrariërs in het buitengebied, en er is veel maatschappelijke discussie over ontwikkelingen in de landbouw gaande. Ook de trends op het gebied van vergrijzing en bevolkingskrimp gaan een rol spelen in Twente. Verder dient onder andere rekening te worden gehouden met klimaatverandering en economische ontwikkelingen welke beide een invloed hebben op het gebied.

9.1.3 *Visies over gewenste anticipatie op trends in de Twentse landbouwsector*

De tweede onderzoeksvraag luidde: ‘Hoe kunnen de gemeenten anticiperen op de veranderingen binnen het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid?’. Deze vraag is voornamelijk beantwoord door middel van interviews (hoofdstuk 7 en 8). Behalve naar de mogelijkheden voor anticipatie door gemeenten, zijn ook aanbevelingen voor andere partijen genoemd.

Door vrijwel alle geïnterviewden werd benadrukt dat het zeer belangrijk is voor de gemeenten om een duidelijke visie op te stellen voor de landbouw en het buitengebied. Zo weten agrariërs en andere betrokkenen bij het buitengebied binnen welke kaders zij kunnen opereren. Het is belangrijk

dat alle belanghebbenden worden betrokken bij het ontwikkelen van een visie. Ook wordt de gemeenten door velen aangeraden om agrariërs de ruimte te geven voor vergrotende en verbredende activiteiten. Agrariërs moeten echter vooral zelf ondernemerschap tonen, om in deze veranderende tijden op een rendabele manier te kunnen blijven boeren, de gemeenten hebben hierin voornamelijk een faciliterende rol.

Voor de Twentse gemeenten is verder veel voordeel te halen uit onderlinge samenwerking. Door als eenheid te handelen kunnen algemene voordelen worden behaald op het gebied van financiële ondersteuning, bijvoorbeeld vanuit EU-gelden bestemd voor de landbouw. Ook kan een regionale samenwerking een meer positief effect hebben bij de aanpak van grotere trends zoals vergrijzing en bevolkingskrimp, en kan het kansen bieden voor de versterking van een regionale uitstraling en de opzet van bijvoorbeeld streekproducten.

9.2 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek

Middels dit project heeft de projectgroep de vraagstelling van de opdrachtgevers tot op zekere hoogte kunnen beantwoorden. Sommige interessante deelonderwerpen heeft de projectgroep vanwege de beperkte tijd echter slechts kort kunnen aanstippen. De projectgroep heeft zich vooral gericht op de ontwikkelingen binnen het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid, hoewel er ook nog veel andere ontwikkelingen spelen binnen de landbouw en het Twentse buitengebied welke op een complexe manier met elkaar verweven zijn. Deze verwevenheid, zoals de projectgroep dit ziet, is middels het 'Interactie van trends en factoren schema' (bijlage 2) weergegeven. Onderwerpen binnen dit schema kunnen in vervolgonderzoeken verder worden uitgediept. Ook naar aanleiding van de aanbevelingen van de projectgroep, en de aanbevelingen van de geïnterviewde betrokkenen, is meer onderzoek mogelijk. In vervolgprojecten kunnen meer concrete plannen worden opgesteld. Hieronder worden kort enkele voorstellen met onderwerpen voor vervolgonderzoek weergegeven. Deze zouden kunnen worden uitgevoerd via de Groene Kennispoort.

- Welke partijen moeten er allemaal om tafel zitten om een optimale visie voor het gebied te kunnen vormen? Hoe moet dit proces vormgegeven worden?
- Is de Twentse agrariër echt minder ondernemend dan andere Nederlandse agrariërs? Zo ja, hoe komt dit, en kan en moet er iets aan gedaan worden?
- In welke mate beïnvloeden de verschillende belanghebbenden de landbouw en het buitengebied in Twente, en hoe worden ze zelf beïnvloed?
- Wat zijn de precieze effecten van verpaarding, vergrijzing, verzilvering, toerisme, maatschappelijke discussies en technologische ontwikkelingen op de Twentse landbouw en het buitengebied? (In welke mate) kan hier op worden ingespeeld door de verschillende betrokkenen?
- Op welke manier kan Twente als regio lobbyen voor geld voor hun 'natuurlijke handicaps' of 'landschappelijk schoon'?
- Wat zijn de mogelijkheden voor het opzetten van een streekproduct? Welke partijen moeten hiervoor samenwerken?
- Kan er worden gereguleerd in verbreding, of moet de marktwerking dit doen? Is regulering wenselijk volgens betrokken belanghebbenden?

Referenties

Agricola, H.J., R.M.A. Roefs, A.M. van Doorn, R.A. Smidt en J. van Os, 2010. Landschappelijke effecten van ontwikkelingen in de landbouw. Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu Werkdocument 215. Alterra, Wageningen.

Berkhout, P. en C. van Bruchem, 2011. Landbouw economisch bericht 2011. LEI-rapport 2011-017. Den Haag.

Bont de, K., G. Venema en A. Wisman, 2011. Landbouw in Overijssel. Huidige situatie en ontwikkeling. LEI, onderdeel van Wageningen UR, Den Haag.

Breunissen, K., 2011. Merkwaardige dialoog over megastallen. De Volkskrant, 23 september 2011.

CBS, 2011. (www.cbs.nl, 30 september 2011 geraadpleegd).

Commissie WB21, 2000. Basisrapport bij het advies van de Commissie Waterbeheer 21^e eeuw, Ministerie van Verkeer en Waterstaat, Den Haag.

De Achteruitkijkspiegel, 2011. (www.achteruitkijkspiegel.nl, geraadpleegd op 30-9-2011.)

De Groene Poort, 2011. (www.groene-poort.nl, geraadpleegd op 03-10-2011.)

Europese Unie, 2011. (www.europa.eu, portaalwebsite, geraadpleegd op 21-9-2011.)

Garssen, J., 2011, Demografie van de vergrijzing, Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen.

Gebiedsteam Netwerkstad Twente en Noordoost Twente, (2007), "Gebiedsprogramma 2007-2013 Nationaal Landschap Noordoost Twente", Provincie Overijssel, Zwolle.

Gemeente Enschede, 2000. Landinrichtingsplan herinrichting Enschede-Zuid, Zwolle, oktober 2000.

Gemeente Enschede, 2008. Inrichtingsplan Enschede-Noord, Zwolle, oktober 2008.

Gemeente Hengelo, 2010, Bestemmingsplan Hoofdstuk 2, beschrijving plangebied, vastgesteld 21-09-2010.

Gemeente Hof van Twente, 2011. (www.hofvantwente.nl, tabblad landschapsontwikkelingsplan, geraadpleegd op 03-10-2011.)

Gemeente Losser, 2011. (www.losser.nl, tabblad landschaps- en natuurbeheer, geraadpleegd op 03-10-2011.)

Gemeente Rijssen-Holten, 2011. Voorontwerp bestemmingsplan buitengebied, Hoofdstuk 3.4 Landschap, geraadpleegd op 05-10-2011.

Gemeente Wierden, 2008. Landschapsontwikkelingsplan Gemeente Wierden, maart 2008.

Gemeente Wierden, 2009a. Bestemmingsplan Buitengebied 2009.

Gemeente Wierden, 2009b. Welstandsnota 2009, Herziening vastgesteld in de raadsvergadering van 25 augustus 2009.

Geoclopedie, 2011. (www.geoclopedie.nl, tabblad cultuur historisch essenlandschap, geraadpleegd op 30-09-2011.)

Geologie van Nederland, 2011 (www.geologievannederland.nl, geraadpleegd 30 september 2011.)

Groot, K. de, en R. van Paridon, 2003. Het Tuinenrijk. Artikel "Oase#63 Platteland".

Groot, de K., 2007. Aard en Omvang erftransformaties in 'Levende Erven.' Atelier, Overijssel.

Haartsen, T. en V. Venhorst, 2010. Planning for decline: Anticipating on population decline in The Netherlands, Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, Volume 101 (2), pagina's 218-227.

Hoogeveen, M.W. en K.J. Van Calker, 2007. Verkenning paardenhouderij in Twente en de Achterhoek. LEI, Den Haag, Rapport 4.07.04.

Innovatieplatform, 2010. Nederland 2020: terug in de top 5. De economische agenda: Innovatief, Internationaal, Involverend, Werkgroep Concurrentiekracht Innovatieplatform, Den Haag.

Innovatie Netwerk, Provincie Overijssel, Gemeente Tubbergen en Van Paridon & de Groot, 2010. Knooperven – Nieuw Leven in het Buitengebied – Het Concept. Rapport nr. 10.2.231, Utrecht.

Jong, A. de, en C. van Duin, 2010, Regionale prognose 2009-2040: Vergrijzing en omslag van groei naar krimp, Planbureau voor de leefomgeving, Bilthoven.

Jong, D. de, W. Meulenkamp, R. Olde Loohuis, W. Rienks, B. van Rooij, W. Swart en T. Vogelzang, 2009. Grootschalig boeren in kleinschalig landschap: Resultaten van ontwerpessies in Noordoost Twente. Projecten LTO Noord.

Kamphorst, D.A., M. Pleijte, F.H. Kistenkas en P.H. Kersten, 2008. New Spatial Planning Act for the Netherlands: New spatial planning practice?, Statutory Research Tasks Unit for Nature and the Environment, WOtr rapport 69, Wageningen.

Landbouw op Peil, 2011. Nieuwsbrief – Duurzaam waterbeheer met behoud vitale landbouw, Almelo.

LEI, 2011. (www.lei.wur.nl, 30 september 2011 tabblad "Agrocomplex" geraadpleegd.)

LISA, 2010. Cijfers uit de LISA database.

LNv (ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit), 2008. Houtskoolschets Europees Landbouwbeleid 2020. Brief aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten Generaal d.d. 12 september 2008, Den Haag.

LTO Noord, 2009. Ondernemen in Noordoost-Twente: Projectresultaten Grootschalig boeren in kleinschalig landschap, Deventer.

LTO Nederland, 2010. Ondernemers organisatie voor de agrarische sector, Folder.

Meulen, H.A.B. van der, H.J. Agricola, P. van Horne, R. Hoste, A. van der Knijff, F. Leenstra, R. van der Meer en A. de Smet, 2011. Schaalvergroting in de land- en tuinbouw: Effecten bij veehouderij en glastuinbouw. LEI-rapport 2010-094. LEI, Den Haag.

Meulen, H.A.B. van der, C.J.A.M. de Bont, H.J. Agricola, P.L.M. van Horne, R. Hoste, A. van der Knijff, F.R. Leenstra. R.W. van der Meer en A. de Smet, 2010. Schaalvergroting in de land- en tuinbouw; Effecten bij veehouderij en glastuinbouw. Lei-rapport 2010-094. Den Haag.

Ministerie van EL&I, 2011. Monitor duurzaam voedsel 2010. Den Haag.

Ministerie van LNV, 2005. Kiezen voor landbouw: Een visie op de toekomst van de Nederlandse agrarische sector, Den Haag.

Ministerie van LNV, 2006. Visie Paard & Landschap, Den Haag.

Ministerie van LNV, 2007. Nota Dierenwelzijn.

Nationale Landschappen, 2011. (www.nationalelandschappen.nl, geraadpleegd op 30-9-2011.)

Nieuwland advies, 2005. Landschapsontwikkelingsplan Haaksbergen en Hof van Twente.

NVM, 2008. Van platteland naar publiek domein. Visie landelijk gebied.

Overheid.nl, 2011. Reconstructiewet concentratiegebieden

Particulier Agrarisch Natuurbeheer, 2001. (www.agrarischnatuurverenigingpan.nl, tabblad natuur en landschap hoeven, geraadpleegd op 30-9-2011)

PBL, 2010. Ledenaantal particuliere natuur- en milieuorganisaties. (indicator 1281, versie 08, 19 februari 2010).

Proeftuin Twente, 2011a. (www.proeftuintwente.nl, tabblad atlas, geraadpleegd op 30-9-2011.)

Proeftuin Twente, 2011b. (www.proeftuintwente.nl, tabblad leesmap, geraadpleegd 03-10-2011.)

Projectteam Nationaal Landschap Noordoost-Twente, Provinciaal afstemmingsteam Nationaal Landschap Noordoost Twente, 2006. Ontwikkelingsperspectief Nationaal Landschap Noordoost-Twente, vastgesteld door Provinciale Staten op 13 december 2006, Zwolle

Provincie Overijssel, 2004. Reconstructie: Herinrichting van het buitengebied van Salland en Twente, Zwolle.

Provincie Overijssel, 2006. Provinciaal Meerjaren Programma: Uitvoeringsprogramma voor het Landelijk Gebied. Provinciale Staten van Overijssel, Zwolle.

Provincie Overijssel, 2009. De omgevingsvisie in vogelvlucht, Visie en uitvoeringsprogramma voor de ontwikkeling van de fysieke leefomgeving van de provincie Overijssel.

Provincie Overijssel, 2010a. Rol van de Provincie (www.overijssel.nl, publicatiedatum 2 februari 2010).

Provincie Overijssel, 2010b. Landbouw (www.overijssel.nl, publicatiedatum 2 april 2010).

Provincie Overijssel, 2011a. Inrichting Landelijk Gebied, 22 april 2011.

Provincie Overijssel, 2011b. (www.gisopenbaar.overijssel.nl, tabblad Atlas van Overijssel, geraadpleegd op 05-10-2011.)

Regio Twente, 2009. De Agenda van Twente. Regio Twente: Enschede.

Rijksoverheid, 2011. Wet Ruimtelijke Ordening (www.rijksoverheid.nl, tabblad wet ruimtelijke ordening, geraadpleegd 30 september 2011).

Ruijs, E. en M. Braamhaar, 2010. Agenda van Twente: Voortgangsrapportage 2009-2010. Projectbureau Agenda van Twente.

Schoon, R. en R. Borst, 2008. Faunabeheerplan Overijssel: Maatwerk voor mens en dier. 2009-2014. Stichting Faunabeheereenheid Overijssel, Deventer.

Silvis, H. en K. de Bont, 2005. Perspectieven voor de agrarische sector in Nederland. Achtergronddocument bij 'Kiezen voor landbouw', Den Haag

Silvis, H.J., C.J.A.M. de Bont, J.F.M. Helming, M.G.A. van Leeuwen, F. Bunte en J.C.M van Meijl, 2009. De agrarische sector in Nederland naar 2020; Perspectieven en onzekerheden LEI-rapport 2009-021, Den Haag.

Simon, C.J.M., 2004. Ruimte voor identiteit: De productie en reproductie van streekidentiteiten in Nederland. Proefschrift, Rijksuniversiteit Groningen.

Sondermeijer, O., 2011. Trendwatch Nederlandse economie en arbeidsmarkt, actuele ontwikkelingen en prognoses.

Steenbekkers, A., C. Simon en V. Veldheer, 2006. Thuis op het platteland. Sociaal en Cultureel Planbureau. Den Haag.

Swaen, J.W., 2011. (www.blikopdewereld.nl 30 september 2011 tabblad "Politieke conjunctuurcyclus" geraadpleegd.)

Team Beleidsinformatie, 2010. Staat van Overijssel 2010, rapportage, Provincie Overijssel, Zwolle.

Twente Toerisme Monitor, 2009. Rapportage regio Twente.

Veeneklaas, F. R., J.L.M. Donders en I.E. Salverda, 2006. Verrommeling in Nederland. WOt-rapport 6, Wettelijke Onderzoekstaken Natuur & Milieu, Wageningen

Verburg, G., 2008. Houtskoolschets

Vereijken, P. H. en H.J. Agricola, 2004. Transitie naar niet-agrarisch gebruik van het buitengebied. Wageningen: Hoe kunnen gemeenten en provincies erop inspelen?. Rapport 809, Alterra.

Vrolijk, H., 2011. De Groene Kracht van Overijssel: een trendanalyse. Conceptversie.

Waterschap Regge en Dinkel, 2009. Waterbeheerplan, waterschap Regge en Dinkel, 2010-2015, Almelo.

Wieringen, H. en M. van Boxel, 2008. Aanpak voor het project wet- en regelgeving voor multifunctionele landbouw. Taskforce Multifunctionele landbouw.

Zwanikken, T., B. Groffen, S. de Vuyst en M. Bakx (Royal Haskoning SMC) en F. Boonstra (WUR/Alterra), 2011. Een kwalitatieve evaluatie van het reconstructiebeleid in Overijssel. Royal Haskoning, Arnhem.

Bijlage 1 Interview protocol

1. Algemeen

Het algemene interviewgedeelte bestaat uit vragen welke aan alle geïnterviewde personen kunnen worden gesteld en bevat een opbouwend geheel van vragen. Bij de specifieke vragen, het tweede gedeelte van deze vragenlijst, zijn vragen ontwikkeld welke specifiek te maken hebben met de persoon welke wordt geïnterviewd.

1.1 Inleiding

Noem het project en geef een korte samenvatting stand van zaken omtrent de belanghebbendenanalyse, gebiedsanalyse en trendanalyse . Vertel waarom we nu juist hén interviewen, waarom zij van belang zijn. Gemeente wil beeld van wat leeft bij partijen in buitengebied. Ze willen nadenken over de toekomst.

1.2 Focus vragen

Aangeven: Nu belangrijk, zijn de veranderingen in het GLB. Landbouw is nu nog 70% van het land in gebruik. Maar dat kan misschien wel veranderen.

- 1.2.1 Kunt u in 3 zinnen zeggen wat de effecten zijn die het GLB gaat brengen? (doel: (1) zijn ze op de hoogte van GLB? (2) wat vinden ze belangrijk?)
- 1.2.2 Van daaruit: hoe denkt u dat dit (GLB) de situatie in de Twentse landbouw/buitengebied zal beïnvloeden?
- 1.2.3 Doorvragen: Met deze kennis van GLB, wat ziet u gebeuren? Bijvoorbeeld Schaalvergroting; probeer de definities te achterhalen! Wat bedoelt u met schaalvergroting (hoe ziet dat eruit?) Zien ze ook verbreding of bijvoorbeeld leegloop van het gebied?
- 1.2.4 Zorg ervoor dat er een heel duidelijk beeld ontstaat van hoe zij de situatie in Twente in de toekomst zien.
- 1.2.5 Dan: Hoe denkt u dat Twentse boeren hierop in gaan spelen? Welke boeren hebben we het dan over? (Wat is de Twentse boer?)

1.3 Schakelvraag

Misschien gaan er inderdaad wel (grote) dingen veranderen. Dat hadden wij ook al bedacht. Kijk hier of je door het gesprek heen samen op een wellicht **complexe landbouwsituatie** bent gekomen... Hebben ze dit zelf door? Al bedacht? Waar komt men mee?

1.4 Stel: Veeteelt krijgt het moeilijk en dan?

- 1.4.1 Wat gaat dan de gevormde gaten vullen? Wat komt er dan in het buitengebied? Wat is over 10 jaar (2020) de belangrijkste sector in Twente?
- 1.4.2 Is dit wenselijk?
 - 1.4.2.1 Zo ja, geef een beschrijving van hoe het buitengebied er dan uit ziet.
 - 1.4.2.2 Zo nee, wie moet er dan voor zorgen dat de landbouw blijft zoals het nu is? Kan dat? Zo ja, wie moet daar dan voor zorgen? Zo nee, wat is dan een andere vorm, waarmee de landbouw toch drager van het landschap blijft?

1.5 Afsluiting

- 1.5.1 Wat is uw visie voor dit gebied? Hoe moet het eruit zien? Hoe moet het Twentse buitengebied zich ontwikkelen?
- 1.5.2 Wie moet hiermee aan de gang?
- 1.5.3 Wat kan / moet een gemeente inbrengen in dit proces?
- 1.5.4 Wat wilt u nog toevoegen, gegeven uw vakkennis? Wat moeten we echt niet vergeten , trends naast GLB e.d.?

2 Specifieke vragen

2.1 Gerrit Valkeman (Provincie Overijssel)

- Wat is de visie van de provincie voor het buitengebied (van Twente)?
- Wat is de visie van de provincie voor de melkveehouderij?
- Hebben jullie al gekeken naar andere gebieden/sectoren in NL/Wereld, waar ook zulke grootse beleidsveranderingen hebben plaatsgevonden?
- Wat is de rol van de gemeente bij veranderingen in het GLB? Geeft de provincie richting of is het de bedoeling dat ze het zelf uitzoeken?
- Wat is wel de macht/taak van de gemeenten en wat niet? Wat wij nu begrijpen: bestemmingsplannen en bewustwording. Klopt dit, of is er meer?
- Gerrit Valkeman geeft bewustwordingsavonden over het GLB aan boeren. Komen er binnenkort nog sessies? Kunnen we daar heen?
- Hoe ziet volgens u het GLB er in de toekomst uit? Hoe zit dat met de subsidies? Is het alleen een herverdeling of is er ook daadwerkelijk minder geld beschikbaar? Zo ja, waar vallen dan de klappen?
- Hoe wil de provincie eigenlijk inspelen op met het afschaffen van het melkquotum? Is hier een visie voor?
- Wat is jullie visie op de landbouw in Nederland? Hoe zie je die landbouw? Als cultuurhistorische landschapsdrager? Of als wereldvoedselproducent?
- Hoe groot is de kans dat de vraag voldoende meegroeit (en Twente dus helemaal niet in de problemen komt)?

2.2. Gebiedscoördinator

- Hoe zien de boeren de kansen/bedreigingen van de toekomst? Zijn het kansen? Of zijn het juist moeilijkheden?
- Zijn boeren zich al aan het voorbereiden op een veranderd beleid?
- Hoeveel boeren gaan op welke manier reageren (percentages oid)? Redden ze het?
- Wat doet een boer als hij niet mee kan?
- Wat is je gouden ei? Wat gaat Twente op de wereldkaart zetten?

2.3 LTO

- Hoe zien de boeren de kansen/bedreigingen van de toekomst? Zijn het kansen? Of zijn het juist moeilijkheden?
- Zijn boeren zich al aan het voorbereiden op een veranderd beleid?
- Hoeveel boeren gaan op welke manier reageren (percentages oid)? Redden ze het?

- Wat doet een boer als hij niet mee kan?
- Jullie zien zowel Twente als Friesland ontwikkelen en reageren op een nieuw GLB. Is er hoop voor de Twentse (melk)boer?
- Wat is jullie visie op de landbouw in Twente? Hoe zie je die landbouw? Als cultuurhistorische landschapsdrager? Of als wereldvoedselproducent?
- Hoe groot is de kans dat de vraag voldoende meegroeit (en Twente dus helemaal niet in de problemen komt)?

2.4 Femke Daalhuizen (Onderzoeker plattelandsontwikkeling – Planbureau van de leefomgeving)

- Welke trends zijn, denkt u, belangrijk voor de toekomst van Twente (denk ook vergrijzing, verburgering etc.)?
- In hoeverre weet u wat de veranderingen betekenen voor Twente specifiek?
- Is landbouw in Twente nog steeds de drager van het landschap of wordt er ingezet op wereldvoedsel productie?
- Heeft Twente toekomst als verbredende regio? Als biologische regio? Streekproducten?
- Geeft u een waardeoordeel (positief dan wel negatief) aan het feit dat boerenbedrijven andere functies krijgen?
- Landbouw en landschap lijken niet meer samen te gaan, maak ik op uit uw studie over plattelandsontwikkeling. Wie moet het landschap dan onderhouden? Blijkt landbouw de drager van het landschap?
- Is er nog toekomst voor de Nederlandse / Twentse landbouw?
- U zegt in een van uw artikelen dat het grootste aantal bedrijven dat stopt melkveebedrijven zijn. Waardoor is dit specifiek melkveebedrijven? Verwacht u dat dit extremer zal zijn gezien het nieuwe landbouwbeleid?

2.5 Hans Jolink (Dienst Landelijk Gebied)

- Blijft landbouw een drager van het landschap, of komt daar iets anders voor in de plaats? Hoe zie je die landbouw? Als cultuurhistorische landschapsdrager? Of als wereldvoedselproducent?
- Ik begrijp dat uw dealmaker bent: willen mensen hele andere dingen dan de gemeente? Met wat voor ideeën en initiatieven komen de burgers?
- Wat voor invloed heeft Natura 2000 op de landbouw in Twente? Is er nu nog wel ruimte voor landbouw?
- Als ik het goed begrijp heeft u veel te maken met de reconstructie. Wat is de invloed hiervan? Is dit beleid succesvol? Wat vinden agrariërs/burgers van dit beleid?
- Regeling Verplaatsing Intensieve Veehouderijen. Is dit vrijwillig? Zijn mensen hier enthousiast over? Heeft het echt veel zin om een bedrijf te verplaatsen?
- Wat is de invloed van het kavelruil?

Bijlage 2 Interactie van trends en factoren

